

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет економічних наук

Кваліфікаційна робота на тему:
«Тіньова економіка: причини, соціально-економічні наслідки та шляхи
подолання»

Виконав:

студент ФЕН-4 спеціальності

«Економіка»

Юшко Микола Вікторович

Науковий керівник:

Доцент, кандидат економ. наук

Іванова Наталія Юріївна

Київ – 2025

Зміст

Вступ.....	3
Розділ I. Теоретичні засади тіньової економіки	6
1.1 Сутнісна характеристика категорії «тіньова економіка», основні аспекти	6
1.2 Фактори виникнення тіньової економіки та вплив недосконалості законодавства на збільшення її обсягів	9
Висновок до розділу I.....	16
Розділ II. Глобальна тіньова економіка, загальний аналіз та тенденції.....	18
2.1 Загальний аналіз глобального тіньового сектору.....	18
2.3 Досвід європейських країн у подоланні тінізації економіки	26
Висновок до розділу II	42
Розділ III. Тіньова економіка в Україні.....	44
3.1 Методичні підходи щодо виміру обсягів тіньової економіки в.....	44
Україні	44
3.2 Причини збільшення обсягів сектору тіньової економіки протягом останніх років	51
3.3 Зв'язок між тіньовою економікою та підприємництвом, фактори виникнення тіньової діяльності підприємств.....	54
3.4 Шляхи подолання тіньової економіки в Україні	60
Висновки до розділу III	63
Висновки.....	65
Список джерел:.....	68

Вступ

З метою максимізації своїх прибутків через ухилення від сплати податків та незадекларовану працю підприємці з різних куточків світу звертаються до тіньових фінансових операцій. Такі операції спричиняють нестабільність і призводять до недоотримання державою коштів, які могли б бути використані на соціальні потреби, освіти та розвиток інфраструктури. У деяких країнах розмір тіньової економіки не суттєво впливає на економіку, а в інших це становить загрозу для державної економіки. Проте понад мільярд людей все ще так чи інакше пов'язані з тіньовою економікою, тому, починаючи з середини XX століття, багато науковців намагалися описати це явище. Тіньова економіка особливо розповсюджена у європейських країнах, зокрема у країнах Східної Європи, більшість з яких є пострадянськими.

Україна належить до країн, де тіньовий сектор стрімко розвивається і становить реальну загрозу економічній стабільності. Актуальність дослідження цієї проблеми зумовлена високим рівнем корупції та нестабільністю державної системи, на що вказують обсяги нелегального обігу капіталу, рівень ухилення від сплати податків та масштаб незареєстрованої зайнятості. За різними оцінками, частка тіньової економіки в Україні становить від 30% до понад 50% від ВВП. Зокрема, за даними Національного банку України, понад чверть (26,2%) обсягу "готівкової тіньової економіки" (це 5,3% ВВП або 190 млрд гривень) — це "наслідкова тіньова економіка", де ініціаторами розрахунку готівкою є обидві сторони — і продавець, і покупець. Водночас, за оцінками деяких аналітиків, частка тіньової економіки в Україні перевищує 50%, особливо в таких галузях, як торгівля підакцизними товарами (бензин, тютюн, алкоголь) [1].

Це свідчить про негайну потребу в зміні існуючого законодавства та впровадженні ефективних заходів для боротьби з тіньовою економікою, що включає посилення контролю за фінансовими операціями, удосконалення системи оподаткування та підвищення рівня прозорості та підзвітності

державних установ. Тож пошук ефективних шляхів вдосконалення державної політики щодо детінізації економіки набуває ключового значення, особливо в умовах макроекономічної нестабільності, високого рівня корупції та низького рівня економічної безпеки нашої держави. А саме дослідження цього явища стикається з проблемою визначення розміру прихованої економіки кількісними показниками через високу ймовірність похибки та складність збору достовірних даних. Через такі фактори, оцінка масштабів тіньової економіки залишається викликом для дослідників, які прагнуть зрозуміти її вплив на глобальну економіку та розробити ефективні методи боротьби з нею.

Основними завданнями цієї роботи є проведення аналізу впливу явища тіньової економіки та соціально-економічних наслідків для країн, а також різних способів виявлення та вимірювання цього явища. Також до завдань входить дослідження рівня тіньової економіки України та оцінка успішності різних способів боротьби з цією проблемою як в Україні, так і за кордоном.

v

Інформаційна база дослідження представлена матеріалами підручників, наукових статей, досліджень та інтернет-ресурсів. За основну літературу для аналізу були взяті праці таких авторів, як Фрідріх Шнайдер та Домінік Енсте. Також проаналізовано дослідження, проведені Економічною комісією Європейського Союзу, Національним банком України, Європейським податковим фондом, Світовим банком, Міжнародним валютним фондом та Міжнародною організацією праці.

Предметом дослідження є виявлення причин, соціально- економічних наслідків існування тіньової економіки та розробка шляхів їх подолання

Робота має три основні частини. У першій частині проаналізовано різні визначення тіньової економіки, які надані економістами, та досліджено проблематику цієї теми. Крім того, розглянуто основні фактори, які

призводять до виникнення тіньової економіки, а також вплив недоліків у законодавстві, які значно спрощують участь суб'єктів у тіньовій економіці та уникають відповідальності.

У другій частині проаналізовано глобальну проблему існування тіньової економіки на прикладі країн Європи, США, Канади та країн Латинської Америки. Також визначені основні тенденції розвитку цієї проблеми та оцінено ефективність заходів протидії. Зокрема, на основі досліджень надано детальний прогноз розвитку тіньової економіки серед країн.

У третій фінальній частині описані проблеми тіньової економіки в Україні, проаналізовані основні методичні підходи до вимірювання тіньової економіки в Україні та основні шляхи протидії збільшенню цього сектору. Також детально аналізовані причини зростаючого темпу тіньової економіки. Під час написання роботи використовувалися такі методи наукового дослідження, як класифікація (при розділенні статистичних даних за географічними регіонами), узагальнення (при пошуку подібностей в економічних системах чи в шляхах подолання проблеми тінізації економіки урядами), статистичний метод, метод порівняльного аналізу (для порівняння показників різних країн або показників ефективності боротьби з тіньовою економікою).

Розділ I. Теоретичні засади тіньової економіки

1.1 Сутнісна характеристика категорії «тіньова економіка», основні аспекти

Термін "тіньова економіка" виник у дослідженнях після Другої світової війни в США, проте його академічне визначення стало поширеним лише пізніше. Першим, хто вжив термін "неформальний сектор", був антрополог Кіт Гарт. Він описав цей термін у своїй науковій роботі, досліджуючи країни третього світу, як фрагмент робочої сили, який діє поза офіційним ринком праці. Гарт також вказав на потоки та взаємодії між формальною та неформальною економікою, що спричинили подальше дослідження цього терміну. Щодо сучасного визначення цього терміну, то у книзі "Shining Light on the Shadow Economy: Opportunities and Threats", зустрічається найбільш вичерпне формулювання терміну прихованої економіки. [2]

Цей термін можна розглядати як «Економічна діяльність, як законна, так і незаконна, про яку відповідно до закону вимагається повна звітність до податкової адміністрації, але яка не повідомляється і, отже, не оподатковується, на відміну від діяльності, яка таким чином звітується». [2, с.11] Таке визначення не досконале, як і будь-яке інше, але чітко вказує на обмеження економічної діяльності, яку уряд зобов'язує звітувати перед податковими органами. Також в цьому терміні визнається, що тіньова економіка може існувати в рамках легального бізнесу, якщо немає повної звітності.

В українських вчених сформувалася власна позиція щодо терміна «тіньова економіка», яка враховує особливості економічного та соціального розвитку країни. Якщо брати до уваги праці українських дослідників, можна побачити різноманітні підходи до трактування цього поняття. Так, доктор економічних наук, професор З. С. Варналій у своїй праці «Теоретичні засади детінізації економіки України» визначає тіньову економіку як «сукупність

неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних економічних відносин між суб'єктами господарювання, що мають на меті незаконне (неофіційне) отримання доходу» [40]. Він підкреслює, що поширення цього явища веде до зниження ефективності державної політики та гальмує економічний розвиток країни.

У співавторстві з В. В. Коваленко, М. О. Слатвінською, С. А. Шелудько та Т. В. Валігурою у 2022 році Варналій опублікував статтю «The Shadow Economy's Phenomenon and Its Impact on the Development of Corporate Business and Households in Ukraine» [3], у якій тіньова економіка розглядається як багатогранне явище. Зокрема, вона охоплює як легальну, але приховану від офіційного обліку діяльність (з метою ухилення від оподаткування чи соціальних внесків), так і суто нелегальні операції, наприклад, валютне шахрайство.

Інше визначення тіньової економіки подають І. Я. Кулиняк, Ю. Г. Бондаренко та І. І. Жигало — кандидати економічних наук, доценти Національного університету «Львівська політехніка». У своїй роботі «Теоретичні аспекти сутності та взаємозв'язку тіньової економіки і фінансово-економічної безпеки держави» (2020) вони трактують тіньову економіку як «будь-яку нелегальну, корисливу, фіктивну економічну діяльність, спрямовану на отримання економічної вигоди, прихованої будь-яким шляхом, включаючи шахрайство, кримінал і протизаконність» [4, с. 32]. Науковці наголошують на деструктивному впливі цього явища на фінансово-економічну безпеку держави та необхідності системного підходу до боротьби з ним.

Зазвичай, на додачу до самого терміну «тіньової економіки» використовується безліч різних термінів. До них відносяться «тіньова економіка», «непостережувана економіка», «прихована економіка», «готівкова економіка», «неформальна економіка» тощо. Щодо різниці в термінах, то немає загальної згоди щодо того, що саме охоплюється цими

умовами або чим вони відрізняються.

Тож, з моменту появи термінології «тіньова економіка» у 20 столітті її роль в економічному розвитку гостро полемізували. Деякі вчені визначають неформальну економіку як ґрунт для розвитку підприємницьких талантів або запас міцності під час фінансових криз. Інші вважають, що неформальні підприємці свідомо уникають регулювання та оподаткування. У той же час інші бачать неформальну економіку як джерело підтримки та засобів до існування для бідних і некваліфікованих працівників. Кожна з цих точок зору є правильною щодо окремих компонентів або аспектів неформальної економіки. Так, Еріх Шнайдер узагальнює та описує тіньову економіку як «усі види економічної діяльності, незареєстровані в розрахунку валового національного продукту». [5, с. 5] Згідно з дослідженнями Домініка Енсте, тіньова економіка включає «незадекларований дохід від легального виробництва товарів і послуг у грошових операціях або бартері, тому всі види економічної діяльності зазвичай оподатковуються». [5, с. 8]

Європейська комісія визначає тіньову економіку як «ті види економічної діяльності та доходи, отримані від них, які обходять або уникають державних постанов чи оподаткування». [6, с. 5] Відповідно до досліджень у цій галузі, тіньову економіку важко оцінити кількісно. Однак, використовуючи сучасні статистичні засоби, можна досягти оцінки розміру цього явища з достатньою мірою впевненості. Динаміку тіньової економіки можна проаналізувати виключно заднім числом, оскільки виявлені та санкціоновані її конкретні прояви: ухилення від сплати податків, незадекларована праця, корупція, відмивання грошей, таблиця 1.1.

Види тіньової діяльності		Головні фактори
Податкове шахрайство	Відмивання Грошей	1. Економічна система країни 2. Вплив законодавства 3. Розвиток цифрових технологій 4. Зміна культури бізнесу 5. Система оподаткування
Незадекларована праця	Корупція	

Таблиця 1.1 Основні фактори тіньової діяльності. Таблиця складена автором на підставі джерела [5]

В таблиці 1.1 наведені основні види економічної діяльності та фактори, що впливають на залучення осіб до тіньового сектору. Як показано в таблиці, тіньова економіка включає виробництво товарів і послуг, приховане навмисно з будь-якої з наступних причин: а) Уникнути сплати податку на прибуток, податку на додану вартість та інших податків. ; б) Уникати сплати внесків до системи охорони здоров'я, системи соціального забезпечення. ; с) Уникати дотримання певних правових стандартів ринку праці, таких як обов'язкова мінімальна заробітна плата в економіці, максимальна кількість робочих годин, стандарти безпеки праці. Якщо узагальнити, то до цього переліку входять всі заходи, спрямовані на приховування доходів для ухилення від оподаткування таким чином збільшення особистого прибутку.

Навіть при наявності різних точок зору на те, яким чином слід вимірювати тіньовий сектор, дослідники визнають необхідність прийняття рішучих заходів для радикального вирішення проблем, що стосуються тіньової економіки. Ці заходи спрямовані на подолання причин та умов, які сприяють її розвитку.

1.2 Фактори виникнення тіньової економіки та вплив недосконалості законодавства на збільшення її обсягів

Враховуючи види тіньової діяльності та сектори тіньової економіки, наведені у пункті 1.1 першого розділу, проведено детальний аналіз факторів, що безпосередньо впливають на рівень тіньової економіки в будь-якій країні.

Основні фактори впливу можна узагальнити наступним чином:

- Низький рівень доходів від легального бізнесу;
- Кризові явища;
- Відсутність стабільної роботи на ринку праці;
- Структура податкової системи та недостатній контроль з боку влади;
- Соціальні програми.

Це лише деякі з факторів, що впливають на рівень тіньової економіки. Проте, якщо державна політика буде спрямована на врегулювання цих аспектів, то рівень тіньової економіки не буде становити загрози для фінансового сектору. Доречно розглянути ці фактори більш детально.

Одною з головних причин тінізації економіки серед бізнесів є занадто малий прибуток або навіть збиток, якщо підприємство буде повністю сплачувати податки до держави та наймати співробітників у рамках законодавства. Згідно зі звітом Світового банку 2009 року, продуктивність підприємств країн Європейського регіону (додана вартість на одного працівника) значно нижча, а їх одиничні витрати набагато вищі, ніж в інших країнах світу. Низька продуктивність, разом з податковим тягарем, створює замкнуте коло, в якому низька продуктивність змушує підприємства звертатися до неформального сектору, що, як правило, подальше знижує продуктивність. У таких умовах бізнес-модель багатьох компаній означає, що вони можуть бути прибутковими (або навіть виживати), лише якщо вони не виконують свої податкові зобов'язання, або виконують їх частково. Складність великих компаній виживати на ринку призводить до створення великої кількості суб'єктів малого підприємництва. Така тенденція негативно впливає на масштаби тіньової економіки, оскільки більша кількість платників податків означає, що податкова адміністрація навряд чи буде перевіряти будь-кого з них, що є стимулом для ухилення від сплати податків. Дослідження, проведені в усьому світі, показують, що тіньова економіка найбільш поширена серед підприємців, малого та мікробізнесу. Це сприяє відносно низькій ймовірності виявлення фактів ухилення від сплати податків.

Також, на успішність підприємств і в результаті на сплату ними податків впливають економічні кризи та цикли в економіці. Історичні дані та дослідження підтверджують, що в кризовий період спостерігається зниження ліквідності підприємств. Значне падіння попиту на продукцію штовхає суб'єктів господарювання пристосовувати свою діяльність до обставин, що

виникають. Деякі підприємства, які раніше були прибутковими до кризи, тепер змушені перевести принаймні частину своєї діяльності в тіньову економіку, щоб мати можливість продовжувати вести бізнес.

Через поширені проблеми з ліквідністю суб'єкти господарювання, які сплачують податки, часто обирають часткове дотримання податкового законодавства, або не сплачують регулярно, або не сплачують необхідні суми. Якщо розглядати не окремо підприємства, а ринок праці загалом, то відсутність стабільної роботи на ринку праці та недоліки в його регулюванні також суттєво впливають на розмір тіньової економіки. Наприклад, ринки праці з жорсткими правилами найму та звільнення, або законодавством, яке не ефективно захищає права зайнятих осіб, сприяють розвитку тіньового сектору. Наприклад, така міра регулювання як підвищення мінімальної заробітної плати штучно обмежує попит на робочу силу. Наприклад, якщо підприємствам не вигідно платити працівникам більше, ніж їх гранична продуктивність, вони відмовляються їх наймати. Це часто призводить до того, що працівники або залишаються безробітними, або переходять до неофіційних секторів.

У країнах Європейського Союзу мінімальна заробітна плата з 2001 по 2010 рік коливалася між 35% і 40% середньої заробітної плати, що вважається помірним рівнем. Однак у 2011–2017 роках спостерігалось її поступове підвищення, і вже у 2012 році вона становила близько 50% від середньої заробітної плати. Однак, за даними Eurofound, у 2023 році цей показник уже становив 57% від середньої заробітної плати, а фактична мінімальна заробітна плата сягнула 700 євро, з подальшим підвищенням до 816 євро, запланованим на 2025 рік. [7, с. 12]

Наприклад, У Словаччині мінімальна заробітна плата також зростає. У 2023 році вона становила 700 євро, а в 2025 році встановлена на рівні 816 євро. Це відповідає 57% від середньої заробітної плати в країні, що узгоджується з положеннями Закону про мінімальну заробітну плату.

Однак коливання між мінімальною заробітною платою порівняно до середньої створюють стимули для робітника та роботодавця до переходу до тіньового сектору. Чим менше мінімальна заробітна плата відрізняється від середньої тим більше стимулів до приховування частини свого прибутку. У свою чергу це стимулює зростання неформальної зайнятості.

Крім того, спостерігається кореляція між робочим часом і схильністю до неформальної праці, де більш щедрі умови праці створюють більший стимул для використання неофіційних працівників. Роботодавці, особливо ті, які діють на межі офіційного сектору, часто намагаються продовжити робочий час своїх працівників, як офіційних, так і неофіційних, без належної компенсації. Також вони можуть ігнорувати законодавчі вимоги щодо відпусток, лікарняних і святкових днів для своїх неофіційних працівників. Таким чином, недосконалість у законодавстві та погане регулювання ринку праці сприяють зростанню тіньової економіки, яка, у свою чергу, підриває економічну стабільність та справедливість на ринку праці.

Крім ринку праці, не меншу роль в розвитку тіньового сектору відіграють податки. А саме структура податкової системи. Вона є одним з важливіших факторів у процвітанні тіньової економіки, оскільки рівень неформальної діяльності нижчий у країнах, де система державних надходжень ґрунтується більше на оподаткуванні споживання, аніж на оподаткуванні факторів виробництва.

Причиною цього є те, що легше уникнути оподаткування на фактори виробництва (особливо податок на особистий дохід). Частка податків на споживання та на фактори виробництва у загальних державних надходженнях майже рівна у всіх країнах Євросоюзу. Податки на споживання включають ПДВ, рівень якого в ЄС зазвичай коливається від 17% до 27%. Наприклад, у Люксембурзі він становить 17%, а в Угорщині - 27%. Податки на фактори виробництва включають податок на прибуток підприємств і особистий дохід. Наприклад, у Ірландії ставка корпоративного податку становить 12,5%, що є

однією з найнижчих у Європі, у Франції цей показник становить 28%. [8].

З усіх факторів, пов'язаних із структурою податкової системи та середовищем регулювання її сплати податків, збирання та адміністрування, наступні мають найбільший вплив на масштаби тіньової економіки:

- розмір і структура податкової системи.
- податковий тягар;
- ефективність податкової адміністрації у справі збору податків;
- штрафна політика за ухилення від сплати податків;
- комплексність і справедливість податкової системи;

Також, ефективність збору податків податковою адміністрацією є важливою детермінантною тіньової економіки в тому сенсі, що більша ймовірність виявлення ухилення від сплати податків (за інших рівних умов) призводить до зменшення тіньової економіки.

У податковій системі та ринку праці важливу роль відіграють соціальні програми, які забезпечують підтримку людей у пошуку роботи. Проте варто зауважити, що наявність цих програм може спонукати людей до уникнення сплати податків, незважаючи на використання соціального захисту, охорони здоров'я, освіти та інших державних послуг. Цю схильність підтверджує як повсякденний досвід, так і значний обсяг економетричних та експериментальних досліджень. Через віддачу переваги безкоштовним послугам відбуватиметься уникання сплати податків навіть у випадку, якщо державні послуги повністю відповідають громадським уподобанням.

Для боротьби з уникненням сплати податків необхідно припинити існування суттєвих стимулів разом із створенням ефективної системи виявлення уникнення оподаткування та неселективного переслідування виявлених ухилянтів від оподаткування. Таким чином схильність громадськості використовувати послуги безкоштовно може, до певної міри, бути зменшена шляхом зміни цінностей населення за допомогою роз'яснення

та освітньої системи.

На жаль, війна стала одним із головних факторів, що вплинули на зростання тіньової економіки в Україні. Спершу у гібридній формі, а з 24 лютого 2022 року у вигляді повномасштабної війни. Вона докорінно змінила контекст функціонування економічної системи, що не могло не позначитись на обсягах і структурі тіньового сектору. Головною передумовою змін економічного середовища в Україні стало ускладнення виконання державою своїх контрольних функцій. Податкові органи, антикорупційні структури та інші інститути частково втратили свою ефективність. Таке ослаблення державних структур створило стимули до ухилення від оподаткування. В умовах воєнної нестабільності недоброчесні суб'єкти скористалися вразливістю державного нагляду, щоб уникнути податкового навантаження.

Виходячи з цих умов, логічним стало поширення готівкових розрахунків і перехід усе більшої частини економіки в тінь. Це, своєю чергою, стимулювало зростання частки неформального ВВП. Через руйнування інфраструктури та відсутність нагальної потреби в зборі економічної статистики, точні оцінки тіньового сектору залишаються обмеженими.

Після початку повномасштабної війни в Україні державні інституції, відповідальні за регулювання тіньової економіки, зазнали суттєвих змін і реформ. Однак українська економіка змогла адаптуватися до нових умов у порівняно короткий період. Зокрема, голова Комітету Верховної Ради з питань фінансів, податкової та митної політики Данило Гетманцев відзначав, що українська економіка перейшла на військові рейки, що включає збільшення державного замовлення на військові потреби та розгортання оборонно-промислового комплексу [9]. Також Гетманцев повідомляв, що економіка України вже адаптувалась до воєнного стану, і видатки на армію та ВПК мають бути суттєво збільшені. Крім того, він зазначав, що попри війну Україна збирає більше податків, ніж у мирний час, що свідчить про ефективність реформ, спрямованих на підвищення прозорості та боротьбу з корупцією в фінансовому секторі.

У монографії Державного податкового університету «Організаційно-економічний механізм протидії тіньовій економіці та корупції», виданій у 2024 році, авторський колектив аналізує причини впливу війни на загальний економічний стан держави. Зокрема, зазначається, що у зв'язку з війною масштаби тіньової економіки різко зросли та сягнули 50% від офіційного ВВП за 2022 рік, що є катастрофічним показником для країни в умовах війни [10, с. 5].

Автори акцентують увагу на зв'язку між погіршенням інфраструктури, зниженням довіри до державних інституцій та активізацією тіньової діяльності. Також у відповідному підрозділі зазначається, що загальні макроекономічні фактори, зокрема нестабільність національної валюти й поглиблення економічної кризи, стали головними каталізаторами переходу бізнесу в тінь з 2022 року. Як висновок, тенденція до зростання тіньового сектору становить пряму загрозу економічній безпеці України через недоотримання бюджетних надходжень, що, у свою чергу, ставить під сумнів ефективність економічної політики [10, с. 155].

Загалом, війна послугувала каталізатором тіньових процесів та водночас висвітлила наявні прогалини в законодавстві та недосконалості регулювання. Вона також загострила проблему необхідності пошуку балансу між наповненням бюджету та зменшенням податкового тиску. У таких умовах особливо важливо забезпечити прозорість фінансових потоків, посилити інституційний контроль та сформувати довіру до державних механізмів, інакше ризики подальшої тінізації лише зростатимуть.

Також на рівень тінізації економіки впливають зовнішні наддержавні фактори. Наприклад, деякі науковці звертають увагу на роль пандемії COVID-19 як чинника тінізації економіки. У вищезгаданій статті Варналія разом із колегами «The Shadow Economy's Phenomenon and Its Impact on the Development of Corporate Business and Households in Ukraine» [3], зазначено, що пандемія спричинила значне скорочення економічної активності як

усередині України, так і за її межами. Це, своєю чергою, призвело до зниження прибутковості підприємств, падіння офіційної зайнятості та збільшення частки тіньових операцій. Кількісний аналіз у статті показує, що у 2020 році рівень тіньової економіки в Україні зріс на 3% у порівнянні з 2019 роком, досягнувши 23–32% ВВП залежно від методу оцінки (витрати домогосподарств, електричний, монетарний, збитковість підприємств).

Висновок до розділу I

Визначення сутності тіньової економіки є складним і багатогранним завданням, яке стало предметом дослідження численних вчених ще з середини XX століття. Такі дослідники, як Еріх Шнайдер і Домінік Енсте, звертали увагу на основні характеристики тіньового сектору, вказуючи на його деструктивний вплив на економічну стабільність та справедливість у сфері праці, виробництва та споживання. Тіньова економіка спричиняє систематичне недоотримання податкових надходжень, що обмежує можливості держави у фінансуванні соціальних програм, інфраструктурних проєктів та розвитку людського капіталу.

У проаналізованих працях українських і зарубіжних дослідників наголошується, що тіньова економіка виникає не лише через внутрішні чинники, як-от недосконалість податкової системи, складність трудового законодавства чи неефективність державних інституцій. Значну роль відіграють також зовнішні обставини: кризи, збройні конфлікти, пандемії. Так, у статті Варналія з колегами, зазначено що пандемія COVID-19 стала чинником розширення загальносвітового тіньового сектору внаслідок падіння ділової активності, втрати робочих місць та обмеження офіційної зайнятості. Водночас, повномасштабна війна, яка почалася у 2022 році, докорінно змінила економічне середовище в Україні, створивши нові виклики для державного контролю, що посилює стимули для бізнесу й працівників до переходу в тіньовий сектор.

Отже, наявність системних економічних, правових та інституційних недоліків, а також кризових зовнішніх чинників, зокрема пандемії й війни,

роблять перехід до неформального сектору економіки привабливим рішенням для багатьох суб'єктів господарювання. Це ставить під загрозу ефективність економічної політики та підриває економічну безпеку держави. У цих умовах необхідними є посилення інституційної спроможності держави, удосконалення податкового адміністрування, зменшення податкового навантаження для легального бізнесу та формування довіри до державних механізмів.

У наступному розділі буде розглянуто тіньову економіку з глобальної перспективи, а також проаналізовано її прояви в окремих країнах світу для глибшого розуміння міжнародного досвіду боротьби з цим явищем.

Розділ II. Глобальна тіньова економіка, загальний аналіз та тенденції

2.1 Загальний аналіз глобального тіньового сектору

Загальний аналіз, що надав Міжнародний Валютний Фонд, свідчить про значну присутність тіньової економіки в численних європейських країнах, її частка в ВВП коливається від менше ніж 10 до понад 40 відсотків. У країнах з розвинутою економікою така тіньова сфера, як правило, менша і становить в середньому приблизно 10–20 відсотків ВВП. У менш розвинених країнах цей показник становить, в середньому, приблизно 30–35 відсотків ВВП. Розмір тіньової економіки перевищує 30 відсотків ВВП у більшості країн СНД, а в деяких випадках навіть перевищує цей показник. [11, с. 22]

Інше дослідження, опубліковане Світовим банком у 2023 році, охоплює розміри тіньової економіки та тенденції для 196 країн з 1990 по 2019 рік. Примітно, що воно демонструє явне зниження середньосвітової частки тіньової діяльності в світі на 6,7 відсоткових пунктів — з 34,5% до 27,8% — протягом 29 років. [12]

Цей спад можна пояснити такими факторами, як економічне зростання та розвиток, покращення державного регулювання, удосконалення системи оподаткування та впровадження нових технологій моніторингу. Тим не менш, деяким країнам ще належить пройти довгий шлях, яким необхідно підвищити ефективність уряду в стримуванні тіньової економіки. Хоча середній розмір тіньової економіки в Європі загалом залишався на рівні середини 2000-х років, варто зазначити, що ця динаміка є неоднорідною в різних країнах. У багатьох з них тіньова економіка зросла з початку 2000-х років. Наприклад, у Хорватії, Кіпрі, Греції, Сербії, тоді як в інших вона зменшилася (Чехія та Македонія). Тіньова економіка, за оцінками експертів, досягала свого піку приблизно з 2008 по 2010 рік під час світової фінансової кризи. а потім знизиться приблизно до докризового рівня. Згідно зі статистичними даними, що були проаналізовані, розмір тіньової економіки зазвичай є меншим у країнах з

вищим рівнем розвитку. Безперечно, частка тіньової економіки виявляє негативну кореляцію з доходами на душу населення у різних вибірках країн і часових проміжках. В більш розвинених економіках, в тіньовій сфері переважає ухилення від сплати податків та неофіційна праця. У менш розвинених країнах спостерігається зовсім інша ситуація, відносно вища частка неформальних працівників, що значною мірою обумовлюється відсутністю можливостей та бажанням працювати офіційно через високі податкові тягарі. Як зазначалося, явище тіньової економіки важко піддати кількісній оцінці, експерти з Міжнародного валютного фонду у 2021 році, тіньова економіка в країнах Західної Європи, таких як Німеччина, Франція та Великобританія, зазвичай становить близько 10–15% від ВВП. Загалом це склало приблизно 2,15 трильйона євро, із помітними відмінностями між Західною (7-8% ВВП у Швейцарії, Австрії та Люксембурзі) та Східною Європою (близько 30% у такі країни, як Хорватія, Румунія та Болгарія). [13, с. 16]

Загалом у країнах Євросоюзу ми можемо спостерігати відродження формальної економіки, що відповідає скороченню тіньової економіки. Як показало дослідження (Schneider 2017), країни Центральної та Східної Європи (нові члени ЄС, такі як Болгарія, Кіпр, Чехія, Латвія, Литва та Польща) мають вищу частку тіньової економіки, ніж «старі» країни, наприклад, Австрія, Бельгія, Німеччина та Італія.

Це дослідження виявляє зростання розмірів тіньової економіки із заходу на схід. Крім того, спостерігається збільшення розмірів і темпів розвитку тіньової економіки з півночі на південь Європи. У середньому південно європейські країни мають значно більші тіньові економіки, ніж країни Центральної та Західної Європи. [14, с. 20] За аналізом (Schneider 2017), середній розмір тіньової економіки в Європейському Союзі становить 23 відсотки, а в зоні євро – близько 22 відсотків. Країни з менш розвинутою економікою, як правило, мають більшу тіньову економіку, у середньому близько 33 відсотків. Якщо звернути увагу на показник зміни рівня тіньової

економіки країн Європи з часом, то тіньова економіка зросла з початку 2000-х років у деяких балканських країнах і країнах СНД і знизилася в інших, таких як Німеччина, колишня Югославська Республіка, Македонія та Словачька Республіка. Загалом, стійкість до фінансових криз пояснюється розвиненістю та диверсифікацією економічних сфер в країнах Західної Європи. У Східній Європі з менш розвиненими країнами тіньова економіка набагато більша порівняно з офіційною економікою, ніж у Західній Європі. Наприклад, Туреччина з офіційним ВВП 387 мільярдів має тіньову економіку приблизно 126 мільярдів. [11, с. 17]

Аналізуючи проблему світової тіньової економіки, не можна зупинятися тільки на ситуації на європейському континенті. Велику роль відіграють США, як провідна технологічна країна. У США тіньова економіка поширена в штатах, які за своєю суттю неоднорідні. Наприклад, штати відрізняються за домінуючою промисловістю (нафтова промисловість у Вайомінгу та туризм на Гаваях), культурою, історією, географією, кліматом тощо. Усі ці фактори, безумовно, впливають на розвиток і поширення тіньової економіки. Чинники, що спричиняють тіньову економіку на Гаваях, будуть сильно відрізнятися від тих, що спричиняють тіньову економіку у Вайомінгу.

За даними дослідження (Schneider 2017) [14, с. 22], у США тіньова економіка може досягати 2 трильйонів доларів. Наприкінці 2017 року валовий внутрішній продукт США становив близько 17,3 трильйона доларів. Таким чином, тіньова економіка становить приблизно 11-12 % загальної економічної діяльності. США активно вирішують проблему тіньової економіки. Наприклад, у 2016 році було прийнято закони про професійну ліцензію, отримання якої значно ускладнилося, особливо в сфері обслуговування, що відносно легко може працювати нелегально (наприклад, перукар, косметолог, ландшафтний підрядник тощо). Ці закони спрямовані на зменшення частки тіньової економіки, забезпечуючи контроль та регулювання діяльності.

Ще одна розвинена країна Північної Америки – це Канада. У 2021 році тіньова економіка Канади становила 2,7% від загального ВВП, що дорівнювало 68,5 мільярда доларів. Тіньова економіка зросла на 4,8% у 2021 році після падіння на 4,5% у 2020 році. Найбільші галузі тіньової економіки включають будівництво житла (35%), оренду нерухомості (12,7%), роздрібну торгівлю (10,5%) та послуги харчування й проживання (7,3%). Загалом, у цих галузях зосереджено дві третини всієї тіньової економіки Канади. Тіньові доходи розподіляються таким чином: 44,6% йдуть на зарплати працівників, а 24,1% – власники незареєстрованих бізнесів. Витрати домогосподарств на тіньову економіку в основному включають алкоголь, тютюн та канабіс (26,3%), оренду житла (19,5%) і послуги харчування (18,8%). Найбільше тіньової економічної діяльності спостерігається в провінціях Онтаріо, Квебек, Британська Колумбія та Альберта. [15, с. 2],

Щодо ситуації в Південній Америці, то тіньова економіка в країнах цього регіону здебільшого спричинена ухиленням від сплати податків, тоді як фірми в країнах з низьким рівнем доходу намагаються уникати дотримання екологічних норм. Більшість діяльності в тіньовій економіці Південної Америки зосереджено в сфері послуг, таких як прибирання та персональні послуги. За даними дослідження, проведеного Міжнародним валютним фондом у 1999 році, найбільша тіньова економіка в Латинській Америці у 1998-99 роках була в Болівії (67%), а найменша – у Чилі (19%). [16] Згідно з дослідженням 2019 року, неформальний сектор становив 34% ВВП Латинської Америки. Водночас останні оцінки Міжнародної організації праці свідчать, що 61% працівників у регіоні були зайняті неформально. [17, с.7] Такі порівняно великі показники, безумовно, негативно впливають на розвиток латиноамериканського регіону. На підставі проаналізованих джерел, можна зробити висновок, що ситуація в Латинській Америці набагато гірша, порівняно із Західною Європою або навіть деякими країнами Східної Європи. Високі показники рівня тіньової економіки спричинені низькою

культурою ведення бізнесу, корупцією та загальною поширеністю готівкових розрахунків, які не мають належного моніторингу з боку держави.

Проаналізувавши дослідження Міжнародної організації праці, не було виявлено явних доказів вирішення цієї проблеми з боку держав. Подолання цієї проблеми могло б сприяти покращенню економічного становища країн Латинської Америки та стимулювати глобальні інвестиції в цей перспективний сектор. Загалом, аналіз останніх наукових досліджень свідчить про зростання обсягів тіньових фінансових операцій та привертає увагу вчених як в Україні, так і в інших країнах світу. Визначення ефективних інструментів для оцінювання та боротьби з цією проблемою вимагає подальших досліджень та розвитку наукових методів для визначення розмірів тіньових фінансових операцій. У наступному розділі буде проаналізовано динаміку зростання тіньового сектору та основні тенденції в європейському регіоні. Країни будуть поділені на умовні групи, запропоновані економістом Фрідріхом Шнайдером, а саме: розвинені країни, країни, що розвиваються, та країни з перехідною економікою.

2.2 Світові тенденції в тіньовій економіці

Чинники тінізації економіки не є уніфікованими для всіх країн світу. У прогнозах та трендах різних досліджень ми бачимо сухі цифри, але за цими показниками стоять зовсім різні чинники для кожної країни, не кажучи вже про регіональні угруповання країн. Культурне середовище, толерантність до корупції, історичне минуле країн – усе це відіграє важливу роль в аналізі рівня тіньової економіки кожної країни. Проте, якщо умовно поділити країни Європи на східні (переважно країни з перехідною або такою, що розвивається) та західні (переважно високо розвинені країни), то можна побачити певні схожі тенденції у межах цих регіонів. Якщо розглядати країни Західноєвропейського регіону, то причини виникнення тіньової економіки досить схожі: високий рівень податків і соціальних внесків, суворі регулювання ринку праці, а також значна бюрократія та адміністративні

бар'єри. Як пише Фредеріх Шнайдер, у західних країнах переважно невеликі фірми працюють у тіньовому секторі, а доходи від цього виду діяльності використовуються як додаткове джерело доходу. [14]

Натомість країни Східної Європи відчули на собі радянський вплив, що призвело до інших причин тінізації економіки. Серед них: спадкові корупційні практики, недосконалість правової системи, слабкість інституцій та загальна недовіра до державних органів. В основному це колишні республіки СРСР та країни Центральної та Східної Європи. У цих країнах перехід до ринкових відносин розпочався лише у 1980-1990х роках, тому економіки цих країн мають дуже багато особливостей, пов'язаних із радикальною перебудовою економічної системи.

У своєму дослідженні Фредеріх Шнайдер, поділяє межі за рівнем розвитку на 3 основні групи. Це дозволяє розглядати три основні види тіньової економіки: у розвинених країнах, країнах, що розвиваються і країнах та країнах з перехідною економікою. У цих групах країн масштаби тіньової економіки різні. У розвинутих країнах, як показано на *Рисунку 2.1*, тіньова економіка становить 9-14% ВВП, у країнах, що розвиваються, – 30-45%, у

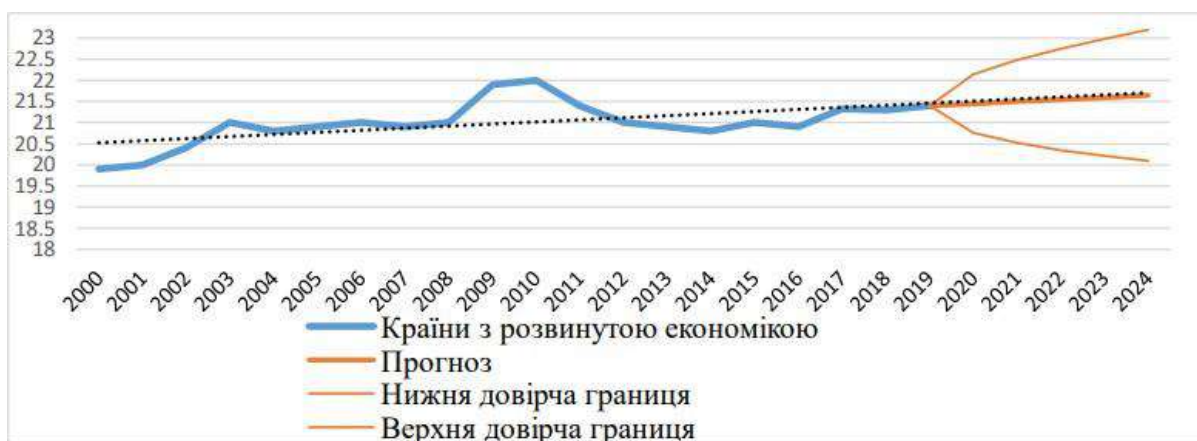

Рисунок 2.1 Тенденції рівня тіньової економіки в розвинених країнах [15, с. 21]

країнах з перехідною економікою – 23-25% [14, с. 18] У розвинених країнах частка тіньового сектору в національній економіці є найменшою, але ситуація

в різних розвинутих країнах неоднакова. Серед запропонованого Фрідріхом Шнайдером списку розвинених країн, Австрія, США та Швейцарія мають найменшу частку тіньового сектору, лише 8-10% ВВП. А найбільшу частку тіньова економіка має в Греції, Італії, Іспанії та Бельгії - 25-29%.

Загалом, у всіх розвинених країнах за останні десятиліття спостерігається тенденція до зростання масштабів тіньової економіки. Найшвидше зростання тіньового сектору спостерігалось в Греції, Італії, Швеції, Норвегії та Німеччині. Наприклад, у Німеччині у 1975 році частка тіньової економіки становила 5,75% від ВВП, у 2000 році — 16%, а в 2017 році цей показник досяг 17,7% [14, с. 21]. Однак, за прогнозами Інституту прикладних економічних досліджень (IAW), у 2023 році тіньова економіка Німеччини складала 10,2% від ВВП, що еквівалентно 443 мільярдам євро. [18]. У 2024 році цей показник зріс до 11,3% від ВВП, що становить 481 мільярд євро. Це свідчить про нерівномірну тенденцію зростання, однак з плином часу можна спостерігати уповільнення цього процесу.

Також ми можемо зробити висновок, що чим вищий середній рівень доходу, тим менші масштаби тіньової економіки. У випадку високого доходу громадян, основними стимулами до переходу в тіньовий сектор є ухилення від надмірного оподаткування та пов'язані з цим обмеження.

Наприклад, у країнах, де в соціальній структурі домінує середній прошарок, який охоплює 50-60% населення, рівень тіньової діяльності значно нижчий. Щодо ситуації в країнах, економіка яких перебуває у процесі переходу до ринкової, серед проаналізованих країн можна виділити Албанію, Вірменію, Білорусь, Боснію і Герцеговину, Грузію, Молдову, Чорногорію, Північну

Македонію, Росію, Сербію та Україну. У середньому рівень тіньової економіки в цих країнах складає від 30 до 40%.

Згідно з прогнозами, опублікованими у січні 2025 року Інститутом прикладних економічних досліджень (IAW) спільно з проф. Ф. Шнайдером, у світі зберігається тенденція до зростання тіньової економіки, що пояснюється загальною економічною нестабільністю, високим податковим навантаженням, інфляційним тиском та зниженням темпів зростання офіційної економіки. У більшості країн спостерігається або стагнація, або помірне зростання частки тіньового сектору у ВВП. Для Німеччини, наприклад, цей показник прогнозовано зросте до 11,5% ВВП (511 млрд євро), що свідчить про аналогічні процеси в багатьох розвинених країнах. [19, с. 23]

Крім того, у звіті підкреслюється, що рівень тіньової економіки в 2025 році в середньому для країн ОЕСР становитиме близько 11,7% ВВП, а найбільші показники очікуються у південних країнах ЄС (Італія, Іспанія, Греція), де тіньовий сектор перевищує 20% ВВП. [19, с. 26] Також важливо, що з 2019 року рівень тіньової економіки зріс у всіх найбільших індустріальних країнах, що свідчить про глобальний характер цього явища в постпандемічний та посткризовий період.

Згідно з дослідженням «Emerging from the Shadows: The Shadow Economy to 2025», проведеним Міжнародною асоціацією сертифікованих бухгалтерів (ACCA), Україна посідає одне з останніх місць серед 28 європейських країн за рівнем тіньової економіки, який становить 45,96% від загального ВВП. Цей показник свідчить про значну частку економічної діяльності, що відбувається поза офіційним обліком.

Дослідження також зазначає, що, незважаючи на різноманітність підходів до боротьби з тіньовою економікою, більшість країн демонструють низьку ефективність існуючих інструментів протидії цьому явищу. Це вказує на необхідність перегляду та вдосконалення стратегій і політик, спрямованих

на зменшення масштабів тіньової економіки [20, с. 10].

Однак, на момент написання дослідження, обсяги прихованого доходу все ще перевищують обсяги, виведені з тіньового обігу. У наступному розділі буде розглянута проблема тінізації та вимірювання рівня тіньової економіки конкретно в Україні, а також наведені конкретні шляхи подолання цієї проблеми.

2.3 Досвід європейських країн у подоланні тінізації економіки

На національному рівні проблема тінізації економіки загрожує економічній стабільності держави. На міжнародному рівні вона створює перешкоди для вступу країни до об'єднань та інтеграції у світову економіку, обмежуючи доступ до міжнародних фінансових ринків, знижуючи рівень інвестиційної привабливості та уповільнюючи економічний розвиток.

Таким чином, наприкінці XX— на початку XXI століття тіньова економіка становила серйозну проблему для багатьох країн Європи. Незалежно від розміру економіки країни-учасниці, високий рівень тіньової економіки негативно впливав на податкові надходження, надання соціальних послуг та загальний економічний розвиток, створюючи значні виклики для урядів у забезпеченні стабільності та прозорості економічної діяльності. Вплив тіньової економіки охоплював усі сфери життя — від державних фінансів до рівня довіри громадян до інститутів влади. Рівень тінізації суттєво відрізнявся між країнами, що залежало від рівня їхнього економічного розвитку, інституційної спроможності та соціально-економічних умов.

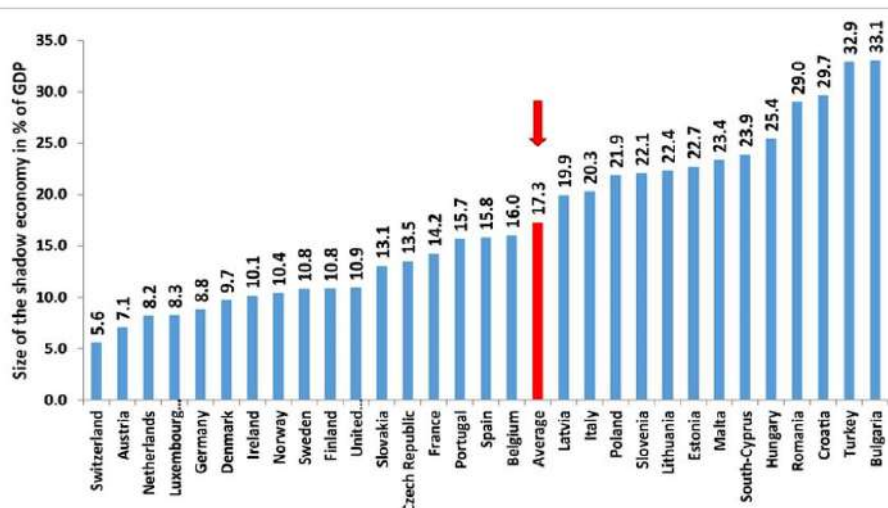

Рисунок 2.2 Рівень тіньової економіки в країнах Європи (у відсотках до ВВП). [21]

Наприклад, у Швейцарії частка тіньової економіки у ВВП становила лише 5,6%, тоді як у Болгарії цей показник сягав 33,1%. Такі країни, як Австрія (7,1%) і Нідерланди (8,2%), також демонстрували низький рівень тіньової економіки, що можна пояснити їхнім високим рівнем прозорості, ефективною податковою системою та низьким рівнем корупції.

З іншого боку, країни Балканського регіону, зокрема Болгарія, Румунія (29,0%) та Хорватія (29,7%), мали найвищі показники рівня тіньової економіки. У цих державах тіньова діяльність охоплювала значну частку економіки, що пояснюється структурними проблемами, слабкими інституціями, високим рівнем корупції та недостатньою довірою до урядових органів. Натомість у країнах Західної Європи, таких як Німеччина (9,7%) та Данія (10,1%), показники тіньової економіки залишалися на рівні, що є одним із найнижчих у світі.

У наступні роки завдяки впровадженню ефективних заходів боротьби з тіньовою економікою, серед яких ефективні законодавчі реформи, партнерство між державою і бізнесом, цифровізація державних послуг, посилення податкового адміністрування та запровадження безготівкових розрахунків, країни Європейського Союзу змогли мінімізувати фактори тіньової економіки. Також важливу роль відіграли ініціативи, спрямовані на підвищення довіри громадян до державних інституцій, створення

сприятливих умов для легального підприємництва та активізацію міжнародного співробітництва у сфері фінансового контролю. У цьому розділі буде проаналізовано всі ці шляхи, їхню ефективність та можливість застосування в українських реаліях для зменшення рівня тінізації економіки.

Зокрема, у країнах Західної Європи, таких як Німеччина, Франція, Нідерланди та Швейцарія, рівень тіньової економіки поступово знижувався, що було зумовлено стабільною інституційною базою та високим рівнем довіри до уряду.

За даними дослідження Фрідріха Шнайдера, опублікованого у 2022 році під назвою "COVID-related results for estimating the shadow economy in the global economy in 2021 and 2022" [22], середній рівень тіньової економіки в європейських країнах зменшився з 16,48% у 2020 році до 16,07% у 2021 році.

Хоча цей показник є нижчим, ніж у 2015 році, регіональні відмінності залишаються значними. Згідно з дослідженням, західноєвропейські країни продовжують демонструвати стабільно низькі показники завдяки вдосконаленню методів управління та регулювання. У Західній Європі, зокрема в таких країнах, як Німеччина, Франція, Нідерланди та Швейцарія, рівень тіньової економіки залишався стабільно низьким. Наприклад, у Швейцарії у 2015 році він становив лише 5,6% ВВП, і до 2022 року показник зберігався на такому ж рівні завдяки прозорій податковій системі, високій довірі до влади та впровадженню цифрових інструментів управління. У Нідерландах і Німеччині цей рівень становив близько 8–10% у 2015 році, і завдяки активному впровадженню технологій та підвищенню ефективності податкових органів було досягнуто незначного зниження.

Станом на 2025 рік, згідно з даними World Economics, рівень тіньової економіки у Швейцарії становив 6,9% ВВП, що вказує на незначне зростання порівняно з попередніми роками. У Нідерландах цей показник досяг 9,4%

ВВП, що свідчить про збереження стабільної ситуації в умовах економічної турбулентності. У Німеччині рівень тіньової економіки підвищився до 11,5% ВВП, що частково зумовлено впливом зовнішніх шоків, зокрема енергетичної кризи та інфляційного тиску. [20]

Однак у Східній Європі ситуація є дещо складнішою. У таких країнах, як Румунія, Болгарія та Хорватія, рівень тіньової економіки залишався одним із найвищих у Європі. Але попри це, ці країни демонструють поступове покращення та стабілізацію ситуації завдяки впровадженню реформ, регуляторних заходів та посиленню контролю. Далі будуть розглянуті ефективні законодавчі заходи та приклади європейських програм, які сприяли зниженню рівня тіньової економіки та забезпечили економічну стабільність.

Загалом боротьба з тіньовою економікою серед країн ЄС включає комплекс заходів і ніколи не обмежується втручанням лише в один сектор. Основою протидії є створення прозорого податкового та правового законодавства, яке забезпечує чесні умови ведення бізнесу та знижує стимули до ухилення від податків. Таке законодавство сприяє ефективному контролю за фінансовими потоками та підвищенню відповідальності підприємств перед державою. [21]

У сучасному європейському законодавстві чітко регулюються питання оплати праці, трудових прав, соціального захисту та судового захисту економічних інтересів. Держави запроваджують механізми контролю, що дозволяють мінімізувати використання нелегальної робочої сили, а також забезпечують прозорість операцій через цифровізацію бухгалтерського та податкового обліку.

Наприклад, в Іспанії активно застосовуються заходи щодо зниження обсягів тіньової економіки через обов'язкове використання електронних платежів та автоматичний контроль за податковими звітами підприємств. Це

дозволяє значно обмежити можливості для ухилення від оподаткування. Водночас функціонують спеціальні антикорупційні органи, що займаються розслідуванням економічних злочинів. У Польщі та Литві запроваджено системи податкового контролю в реальному часі, які дають можливість миттєво відстежувати фінансові операції підприємств. Це дозволяє державним органам виявляти порушення ще на ранніх етапах і запобігати зловживанням у сфері оподаткування. [24, с 4]

Німеччина має одну з найжорсткіших систем контролю за фінансовими потоками, де важливу роль відіграє Федеральна фінансова поліція та спеціалізовані антикорупційні підрозділи. Окрім цього, в країні діє система автоматичного обміну податковою інформацією між державними установами, що сприяє оперативному виявленню фінансових порушень.

Франція та Португалія також приділяють значну увагу детінізації економіки шляхом запровадження електронної звітності та реєстрації бенефіціарних власників компаній, що ускладнює приховування реальних доходів та використання фіктивних компаній для ухилення від податків. Такі комплексні підходи з моніторингу фінансових операцій населення стали необхідним кроком, який загалом сприяв зменшенню тіньового сектору.

Ще одним важливим аспектом боротьби з тіньовою економікою в Євросоюзі є зменшення рівня корупції. Тіньова діяльність тісно пов'язана з корупцією, яка, у свою чергу, є наслідком незаконних дій з боку населення, зокрема толерування корупційних схем і несвідомої економічної поведінки. Підвищення рівня обізнаності громадян стало одним із ключових напрямів політики ЄС. Протягом десятиліть уряди країн формували дисципліновану економічну культуру, яка базується на вихованні та посилюється системою покарань і заохочень.

Як зазначає Красій М. О. у статті "Політика в сфері боротьби з корупцією: досвід Європейського Союзу", країни-члени ЄС сприймають

корупцію не лише як внутрішню загрозу, а й як фактор, що може підірвати європейську інтеграцію та стабільність союзу. [23, с. 2] Саме тому в ЄС діє комплексна антикорупційна політика, яка включає як профілактичні, так і каральні заходи. Особливий акцент зроблено на розробці єдиної антикорупційної стратегії, що спрямована на забезпечення ефективного правозастосування та міжнародної співпраці між країнами ЄС.

У рамках цієї політики Євросоюз стимулює створення незалежних антикорупційних органів, які займаються розслідуванням економічних злочинів і контролем за прозорістю державного управління. Також важливою складовою є впровадження цифрових механізмів контролю, що забезпечують автоматизований моніторинг фінансових потоків, що значно ускладнює можливість ухилення від податків та використання корупційних схем. Наприклад, у Німеччині діє система автоматичного обміну податковою інформацією між державними установами, що сприяє оперативному виявленню фінансових порушень.

Окрім цього, значна увага приділяється підвищенню прозорості державних закупівель, що дозволяє мінімізувати ризики корупційних схем у розподілі бюджетних коштів. У країнах, де ці механізми працюють найефективніше, рівень тіньової економіки та корупції значно знижується.

Одним із ключових нормативно-правових актів, спрямованих на боротьбу з корупцією в ЄС, є Директива Європейського парламенту і Ради 2019/1937 про захист викривачів корупції [24]. Цей документ запроваджує ефективні механізми захисту осіб, які повідомляють про корупційні злочини, зокрема через створення безпечних каналів для повідомлення про порушення та заборону репресій щодо викривачів. Впровадження цієї директиви забезпечує прозорість роботи державних інституцій та сприяє розкриттю корупційних схем на ранніх етапах. Поряд із заходами, спрямованими на зменшення рівня корупції, країни Європи активно працюють над спрощенням регуляцій та вдосконаленням умов для ведення

бізнесу.

У цій сфері гарним прикладом буде Естонії, яка ще у 2000 році впровадила систему e-Business Register, яка дозволяє підприємцям реєструвати бізнес онлайн без необхідності фізично відвідувати державні установи. Ця система забезпечує повну прозорість і швидкість процесу — реєстрація може зайняти лише кілька годин. Однією з найбільших інновацій стала можливість отримати е-резидентство, що дозволяє іноземним громадянам відкривати естонські компанії та керувати ними дистанційно. Також схожа ініціатива була у Словенії, яка у 2014 році запровадила електронну платформу e-Vem для реєстрації компаній. Це також значно спростило процес створення бізнесу, оскільки підприємці можуть подавати всі необхідні документи онлайн, без необхідності фізичної присутності в державних органах. [25]

Така система дозволяє зменшити адміністративні витрати та скоротити час реєстрації до одного робочого дня. Однією з ключових змін стало скасування вимоги про мінімальний капітал для реєстрації компанії, що сприяло розвитку стартапів та малих підприємств. Такі зміни значно полегшили процес легалізації бізнесу та збільшили прозорість економічної діяльності. Підприємці стали менш схильними до використання неформальних схем, адже легальний шлях реєстрації став швидким та зручним.

Окрім боротьби з корупцією та тенденції до зменшення бар'єрів ведення підприємницької діяльності, одним із ефективних інструментів є податкове регулювання, що сприяє зниженню рівня тіньової економіки. Особливо важливим є впровадження пільгових податкових режимів для малого та середнього бізнесу, що створює сприятливі умови для легального ведення підприємницької діяльності. Досвід європейських країн свідчить, що зниження податкового навантаження та спрощення адміністративних процедур сприяють активізації бізнесу та зменшенню рівня тіньової

економіки.

Після аналізу щорічного звіту про оподаткування Європейської комісії "Annual Report on Taxation 2023" [26] досить чітко видно, що налагоджена податкова політика країн Євросоюзу ґрунтується на трьох основних напрямках регулювання, спрямованих на максимізацію економічного зростання та створення сприятливих умов для підприємницької діяльності.

1. Спрощене податкове адміністрування

У країнах з ефективною податковою політикою зменшується кількість звітності та зобов'язань для підприємств з малим оборотом. Наприклад, у Франції мікропідприємства звільняються від подання декларацій з ПДВ, що суттєво знижує адміністративне навантаження. Це сприяє легалізації бізнесу, оскільки зникає необхідність обходити складні податкові вимоги. Крім того, багато країн вводять електронні сервіси для спрощення сплати податків, що зменшує бюрократичний тиск на малий бізнес. Наприклад, у Німеччині діє єдина система цифрового обліку, яка автоматично розраховує податкові зобов'язання підприємців, що значно скорочує витрати часу на підготовку звітності.

Спрощене адміністрування дозволяє підприємцям зосередитися на розвитку бізнесу, а не на виконанні складних податкових процедур. Багато європейських країн також запроваджують систему «єдиного вікна», що дозволяє підприємствам подавати всі необхідні документи в одному місці, зменшуючи бюрократичні перепони. [26, с. 90]

2. Диференційовані податкові ставки

Введення знижених ставок оподаткування для малого бізнесу є поширеною практикою в Європі. Наприклад, у Великій Британії малий бізнес користується прогресивною шкалою податку на прибуток, а в Німеччині підприємства з низьким оборотом можуть сплачувати податки за

ставками, значно нижчими за стандартні. Такі підходи дозволяють малим підприємствам знижувати витрати та розвиватися в офіційному секторі.

У Франції мікропідприємства сплачують податки за ставками, які залежать від їхньої діяльності: для торгівлі ставка може бути 70% від обороту, для сфери послуг – 50%, а для виробничих підприємств – 35%. Такий підхід дозволяє малим підприємствам конкурувати на ринку без надмірного податкового навантаження, що могло б змусити їх працювати в тіньовій економіці.

Крім того, деякі країни встановлюють спеціальні знижені ставки для підприємств, які активно інвестують у розвиток власної діяльності. Це дає змогу підприємцям не лише сплачувати менші податки, але й використовувати вивільнені кошти для модернізації та розширення бізнесу.

3. Податкові стимули для інвестицій та інновацій

У ряді країн малий бізнес отримує податкові пільги при здійсненні інвестицій у модернізацію, науково-дослідні розробки або впровадження нових технологій. Наприклад, у Великій Британії діє система податкових знижок на інвестиції в обладнання та цифрові технології, що не лише стимулює розвиток бізнесу, а й мотивує його працювати офіційно.

В Італії підприємства, що працюють у сфері високих технологій або беруть участь у програмах сталого розвитку, можуть розраховувати на зниження податкового навантаження протягом перших років діяльності. Податкові пільги також застосовуються до підприємств, що активно займаються експортною діяльністю, зменшуючи для них ставки податку на прибуток.

Окрім податкових пільг, уряди багатьох європейських країн запроваджують грантові програми для підтримки інноваційних стартапів. Це дозволяє молодим компаніям отримати необхідні кошти на розвиток, при

цьому залишаючись у легальному бізнес-секторі.

Основною ціллю таких пільгових податкових режимів є зменшення стимулів для ухилення від оподаткування, оскільки офіційне ведення бізнесу стає вигіднішим за неофіційне. Крім того, спрощення податкового адміністрування та застосування знижених ставок сприяють зниженню витрат підприємців на податкове планування та бухгалтерське забезпечення. Це робить офіційну діяльність привабливою навіть для найменших підприємств, які в іншому випадку могли б опинитися в тіні.

Країни, які впроваджують такі механізми, демонструють високий рівень економічної прозорості, зниження рівня тіньової економіки та створення сприятливого інвестиційного клімату.

Ці приклади ефективного всестороннього втручання в податкову сферу сприяли врегулюванню проблеми тінізації економіки та покращенню фінансової прозорості. Однак існує і зворотна сторона медалі, податкове регулювання не завжди є об'єктивним, а його надмірне посилення може мати негативні наслідки. Просте підвищення податкового навантаження не гарантує фінансової стабільності ні для підприємств, ні для економіки загалом.

Надмірні податки можуть стримувати розвиток компаній, знижувати їхню інвестиційну активність та змушувати малий і середній бізнес шукати способи мінімізації податкових зобов'язань, аж до переходу в тіньову економіку. Особливо гостро ця проблема стосується новостворених підприємств, які володіють обмеженими фінансовими ресурсами та потребують сприятливих умов для свого зростання. Важливо розглянути, як підвищене податкове навантаження може негативно впливати на бізнес та економічний розвиток загалом.

За дослідженням Європейської комісії, проведеним у 2024 році під назвою “The tax system penalizes the growth of new and small businesses in the

EU” [27], малий і середній бізнес, а також нові компанії стикаються з несправедливим податковим навантаженням, що значно гальмує їхній розвиток. У дослідженні аналізувалися податкові системи та їх вплив на бізнес у дев'яти країнах ЄС: Бельгії, Іспанії, Франції, Хорватії, Італії, Польщі, Португалії, Румунії та Словаччині. Ці країни мають різні економічні умови та рівень тіньової економіки, що дозволило отримати ширшу картину впливу податкової політики на розвиток підприємств.

Аналіз показав, що ефективна податкова ставка має нерівномірний розподіл серед підприємств різного розміру. Зокрема, малий бізнес зазнає значно вищого податкового навантаження порівняно з великими компаніями, що негативно впливає на їхню фінансову стабільність. Економетричні розрахунки засвідчили, що підвищення корпоративного податку на 1% призводить до зниження темпів зростання доходу підприємств у середньому на 2,6%. Найбільше потерпають нові компанії, які втрачають до 4,1% доходу, а в Іспанії цей показник досягає 8%. Це свідчить про те, що нові підприємства особливо вразливі до змін у податковій політиці, що може негативно позначитися на загальному рівні підприємницької активності в країнах ЄС. [27].

Крім того, дослідження виявило, що мікропідприємства особливо чутливі до податкового навантаження, особливо в Південній Європі. В Іспанії, Італії, Португалії та Румунії малий бізнес стикається з високими податковими ставками, що змушує компанії або скорочувати свою діяльність, або шукати способи мінімізації податкових зобов'язань через оптимізацію витрат чи перехід у тіньову економіку. Це, своєю чергою, зменшує надходження до державного бюджету та ускладнює економічний розвиток.

Також підтверджується теорія про наявність кривої оподаткування у формі перевернутої букви U. Ефективні податкові ставки спочатку зростають від мікро- до малих підприємств, потім зменшуються для середніх

і великих компаній. Це пояснюється тим, що більші компанії мають більше можливостей для оптимізації податків, використання спеціальних схем і податкових послаблень. Водночас, найменші компанії, які є найбільш вразливими, стикаються з найбільшою податковою тягарем.

Наприклад, у Франції при переході з категорії мікропідприємств у малі компанії податкове навантаження зростає на 57%, а в Італії – на 9%. У Хорватії великі компанії мають на 20% нижче податкове навантаження порівняно з середніми підприємствами. Водночас у Польщі та Португалії середній бізнес сплачує податків на 9% менше, ніж малі підприємства. Це підтверджує несправедливий розподіл податкового навантаження.

Особливий випадок вивчався на прикладі Іспанії, де у 2015 році була проведена податкова реформа, що передбачала зниження податку для нових підприємств до 15%. Однак дослідження виявило, що цей захід виявився малоефективним для малого бізнесу. Незважаючи на зниження номінальної ставки, реальний податковий тягар залишився значним через додаткові бюрократичні витрати та складність податкової звітності.

Досвід європейських країн свідчить, що необґрунтоване підвищення податків може мати негативні наслідки для бізнесу, особливо для малих і нових компаній. Податковий тягар не є універсальним та розподіляється нерівномірно, що створює додаткові перешкоди для економічного розвитку. Ефективна ставка оподаткування демонструє тенденцію до зростання від мікропідприємств до малих компаній, проте зменшується для середніх і великих підприємств, що свідчить про необхідність диференційованого підходу в податковій політиці.

Оптимальним шляхом регулювання є створення прозорих і справедливих умов оподаткування, для кожного типу бізнесу, які сприятимуть розвитку підприємництва, а не його стримуванню. Важливо враховувати специфіку бізнесу, його розмір, стадію розвитку та фінансові

можливості. Це дозволить податковій політиці дійсно стимулювати економічне зростання, зменшувати ризики для малих підприємств і сприяти загальному економічному добробуту. Чим більш вузьконаправлене та адаптоване до різних категорій бізнесу податкове законодавство, тим воно є ефективнішим у досягненні поставлених економічних цілей.

Загалом, з проаналізованих джерел можна зробити висновок, що комплексне поєднання спрощених процедур, податкових пільг та інвестиційних стимулів є ефективною стратегією для зменшення рівня тіньової економіки та корупції в державі. Країни, які застосовують такі механізми, демонструють високий рівень економічної прозорості та створюють сприятливі умови для розвитку підприємництва.

Окрім податкової політики, важливим інструментом забезпечення економічної стабільності та зростання є налагодження ефективної співпраці між державою та бізнесом. Як було зазначено вище, держава активно працює над створенням сприятливих умов для підприємництва, зокрема через спрощення бюрократичних процедур. Водночас партнерство між державним сектором і бізнесом виходить далеко за межі податкових механізмів, охоплюючи широкий спектр ініціатив, які сприяють прозорості, інвестиційній привабливості та зниженню рівня тіньової економіки. Таким чином, програми співпраці є вкрай необхідними для забезпечення сталого розвитку.

Однією з ключових сфер такого партнерства є боротьба з тіньовою економікою. У країнах Європейського Союзу активно використовуються механізми публічно-приватного партнерства для покращення прозорості фінансових потоків та зменшення рівня ухиляння від оподаткування. Співпраця між державними органами та бізнесом дозволяє впроваджувати сучасні технології контролю, що сприяє зменшенню корупційних ризиків, підвищенню ефективності фінансових процесів та розкриттю корупційних схем на ранніх етапах.

Публічно-приватне партнерство активно застосовується у сфері інфраструктурних проєктів, цифрової трансформації та зеленої економіки. Наприклад, у Франції, Греції та Іспанії за рахунок механізмів партнерства між державою та бізнесом реалізовувалися великі дорожні та інформаційно-комунікаційні проєкти, що сприяло розвитку транспортної інфраструктури та цифровізації економіки.

Ще одним перспективним напрямом є залучення приватного сектору до фінансування зеленої економіки. Держави ЄС активно створюють податкові стимули та спеціальні стандарти оцінки екологічної стійкості інвестицій, що сприяє залученню бізнесу до проєктів у сфері відновлюваної енергетики, енергоефективності та зниження викидів парникових газів. Такі підходи дозволяють державі не лише оптимізувати власні витрати, але й створювати сприятливий інвестиційний клімат для розвитку інноваційних екологічних проєктів.

Залучення приватного сектору до фінансування різних державних ініціатив потребує ефективних механізмів контролю та прозорості. У цьому контексті країни ЄС активно співпрацюють у сфері обміну досвідом щодо боротьби з тіньовою економікою. Вони вдосконалюють методи контролю за фінансовими потоками та впроваджують єдині стандарти податкової прозорості, що сприяє точнішій оцінці масштабу тіньової економіки та розробці ефективних стратегій її подолання.

Одним із ключових інструментів міжнародної координації є механізм обміну даними про фінансові операції та рух капіталу. Це дозволяє країнам ЄС виявляти схеми ухилення від оподаткування та здійснювати ефективний моніторинг економічних процесів. Крім того, у межах співпраці регулярно проводяться навчальні заходи та конференції, присвячені новітнім методам аналізу тіньових фінансових потоків. Така інтеграція на рівні ЄС сприяє розробленню комплексних заходів для мінімізації нелегальної економічної діяльності та посиленню податкової дисципліни серед підприємств і

громадян.

У статті Є.Ю. Озюменка «Правове забезпечення детінізації економіки: досвід країн ЄС» [25] зазначено, що боротьба з тіньовою економікою в ЄС є системним процесом, що включає розробку єдиних правових стандартів, автоматизацію контролю за фінансовими потоками та міжнародний обмін інформацією. Як приклад ефективних механізмів протидії автор наводить автоматичний обмін податковими даними між країнами-членами.

Наприклад, у Нідерландах діє електронна платформа, що дозволяє банкам, податковим органам та митним службам оперативно обмінюватися інформацією про фінансові операції, сприяючи швидкому виявленню підозрілих транзакцій. У Франції запроваджено обов'язкову реєстрацію всіх підприємств, що ускладнює ведення нелегального бізнесу, а Польща та Литва запровадили систему звітування у режимі реального часу, що забезпечує податковим органам постійний доступ до актуальної фінансової інформації.

Важливу роль у стандартизації підходів до фінансового контролю відіграє Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (Financial Action Task Force, FATF). Ця організація, створена у 1989 році, розробляє та впроваджує глобальні політики у сфері протидії фінансовим злочинам, включаючи відмивання грошей, фінансування тероризму та незаконне переміщення капіталу.

Згідно з документом "The FATF Recommendations 2023" [28], одним із ключових методів протидії нелегальним фінансовим операціям є автоматичний обмін фінансовою інформацією, який дозволяє державним органам ЄС оперативно відстежувати рух капіталу, ідентифікувати підозрілі транзакції та виявляти схеми ухилення від оподаткування. Наприклад, у Франції та Німеччині діє єдиний реєстр банківських операцій, який містить інформацію про всі фінансові потоки, що допомагає податковим і правоохоронним органам швидко аналізувати ризики та запобігати

шахрайським схемам.

Ще одним важливим напрямком діяльності FATF є забезпечення прозорості власності компаній. Відповідно до вимог ЄС, держави зобов'язані вести реєстри бенефіціарних власників, що унеможливорює використання підставних осіб у незаконних фінансових операціях. Це суттєво ускладнює створення фіктивних компаній для ухилення від податків і відмивання грошей, оскільки юридичні особи повинні мати чітко визначену структуру власності, доступну для перевірки фінансовими установами.

Країни ЄС також застосовують ризик-орієнтований підхід, що передбачає посилений контроль за транзакціями з підвищеним ризиком. Банки та інші фінансові установи зобов'язані ретельно перевіряти клієнтів, аналізувати походження їхніх коштів та повідомляти про будь-які підозрілі операції відповідним органам. Наприклад, у Нідерландах та Бельгії введено обмеження на великі готівкові розрахунки, а фінансові операції, що перевищують 10 000 євро, підлягають обов'язковому моніторингу банківськими установами. Також FATF здійснює конфіскацію нелегальних активів, яка дає змогу державам-членам ЄС ефективно боротися з незаконними фінансовими потоками та запобігати використанню коштів, отриманих злочинним шляхом. Країни зобов'язані мати механізми замороження активів осіб, підозрюваних у фінансових злочинах. У 2022 році ЄС посилив правила конфіскації, що спростило процедуру арешту активів та передачі їх державі у разі підтвердження незаконного походження коштів.

Завдяки впровадженню міжнародних стандартів FATF країни ЄС змогли значно зменшити рівень тіньової економіки та посилити контроль за фінансовими потоками. Спільні заходи щодо прозорості власності, обміну фінансовими даними, контролю за ризиковими операціями та конфіскації нелегальних активів створюють стабільне економічне середовище та зменшують можливості для здійснення незаконних фінансових операцій.

Висновок до розділу II

За численними дослідженнями, тіньова економіка залишається значущим явищем як для розвинених, так і для країн, що розвиваються. Хоча впродовж останніх десятиліть простежується тенденція до зниження її частки у світовому ВВП — зокрема, з 34,5% у 1990-х роках до 27,8% у 2019 році — проблема залишається актуальною через її різномірну природу та територіальну специфіку. Найбільше зростання тіньової економіки спостерігалось під час глобальних фінансових криз, що підкреслює її чутливість до макроекономічних коливань.

Сучасні методи статистичної обробки даних — зокрема аналіз співвідношення офіційних і неофіційних макроекономічних показників, оцінка рівня тінізації на основі енергоспоживання, грошового обігу та трудових ресурсів — дозволяють з високою достовірністю оцінити масштаб тіньового сектору, однак ця задача все ще залишається складною. У дослідженні було проаналізовано підходи МВФ, Світового банку, Інституту прикладних економічних досліджень (IAW), а також класифікації, запропоновані економістом Фрідріхом Шнайдером.

Загалом, авторитетні джерела підкреслюють, що тіньова економіка має комплексний характер, проявляючись через ухилення від оподаткування, неформальну зайнятість, високий рівень корупції та інші інституційні викривлення. Особливо великі її масштаби притаманні країнам із перехідною економікою, де зберігаються наслідки радикальної економічної трансформації та інституційної нестабільності.

У світовому контексті чітко простежується територіальний зв'язок. Наприклад, у США тіньова економіка становить близько 11–12% ВВП, що дорівнює приблизно 2 трильйонам доларів, тоді як у Канаді вона складала лише 2,7% у 2021 році, концентруючись у таких секторах, як будівництво, оренда нерухомості та роздрібна торгівля. У Південній Америці тінізація

обумовлена ухиленням від податків, недотриманням екологічних норм, корупцією та широким використанням готівки; у 2019 році вона становила 34% ВВП, а 61% працівників були зайняті неформально. Така ситуація свідчить про глибші культурно-інституційні причини, які неможливо подолати лише адміністративними заходами.

Більшість прогнозів свідчать про загальносвітову тенденцію до збереження або зростання тіньової економіки у найближчі роки. Це зумовлено як економічною нестабільністю, так і розривом між офіційними підходами до вимірювання тінізації та її реальними масштабами. Ефективна політика детінізації вимагає цілісної концепції, яка враховує регіональні особливості, диференційовані чинники тиску та необхідність формування уніфікованого методологічного підходу до вимірювання цього явища.

У наступному розділі буде розглянуто ситуацію в Україні: зокрема, методичні підходи до виміру обсягів тіньової економіки, чинники, що сприяють її розвитку, взаємозв'язок між тінізацією та підприємництвом, а також сучасні підходи та можливі шляхи подолання цього явища.

Розділ III. Тіньова економіка в Україні

3.1 Методичні підходи щодо виміру обсягів тіньової економіки в Україні

Україна, як і багато інших країн, стикається з проблемою тіньового сектору в середині держави, особливо в умовах нестабільності та волатильності зовнішньоекономічного середовища. У деяких країнах, розмір тіньової економіки залишається на рівні, який не суттєво впливає на економіку, а в інших це становить загрозу для економіки держави. На жаль, в Україні проблема тіньового сектору є загрозливою, та за різними джерелами, має обсяги на рівні від 20 до 40% від ВВП. [29] У 2015 році обсяг тіньової економіки в Україні складав щонайменше 350 мільярдів гривень на рік. З них 170 мільярдів гривень становила зарплата, виплачена "в конвертах", 100 мільярдів гривень було виведено з безготівкових рахунків у готівкову форму або на іноземні банківські рахунки, 35 мільярдів гривень склали неофіційні платежі, а 45 мільярдів гривень — основні активи, матеріальні ресурси та послуги тіньового сектора. [30] Станом на 2023 рік, за оцінками Міністерства економіки України, рівень тіньової економіки зріс до 40% від ВВП, що пов'язано з наслідками воєнних дій та економічною нестабільністю. [31]

А за аналізом Національного банку України, четверту частину від ВВП України, а це 846 млрд гривень, за даними на 2023 рік, становлять незареєстровані тіньові операції. За результатами детального аналізу рівня тіньового сектору, було виявлено, що 19,7% від загального обсягу ВВП складає готівкова тіньова економіка, а 4,1% - негрошова тіньова економіка. [32]

У свою чергу, за даними Міністерства економічного розвитку України, обсяг тіньового сектору за останні 5 років складає від 30 до 40% від ВВП. Гарним прикладом процвітання тіньових операцій може бути пов'язаний з розповсюдженістю готівкових платежів, які сприяють розвитку тіньової

економіки. За аналітичними даними Mastercard, лише 38% малих та середніх підприємств в Україні надають клієнтам можливість оплати товарів та послуг безготівково, що означає, що 62% підприємств працюють виключно з готівкою. [33] Поступове зростання рівня прихованої економіки вимагає аналізу його обсягів та розробки ефективних стратегій боротьби. Для цього використовуються різноманітні методи вимірювання, які допомагають отримати об'єктивну картину ситуації та прийняти належні заходи для зменшення впливу тіньового сектору на економіку країни.

Тож головною метою економічної політики держави є боротьба з проблемою тіньової економіки, державні та незалежні установи в першу чергу мають визначити її обсяги, в тому числі рівень по відношенню до ВВП. Але не всі тіньові операції можна точно виміряти та оцінити, оскільки їх характер визначається особливостями самої сірої економіки. Тому для визначення її розмірів використовуються різні методи оцінки, які можна поділити на дві основні групи за методом їх застосування: прямі (мікрометоди) та непрямі (макрометоди).

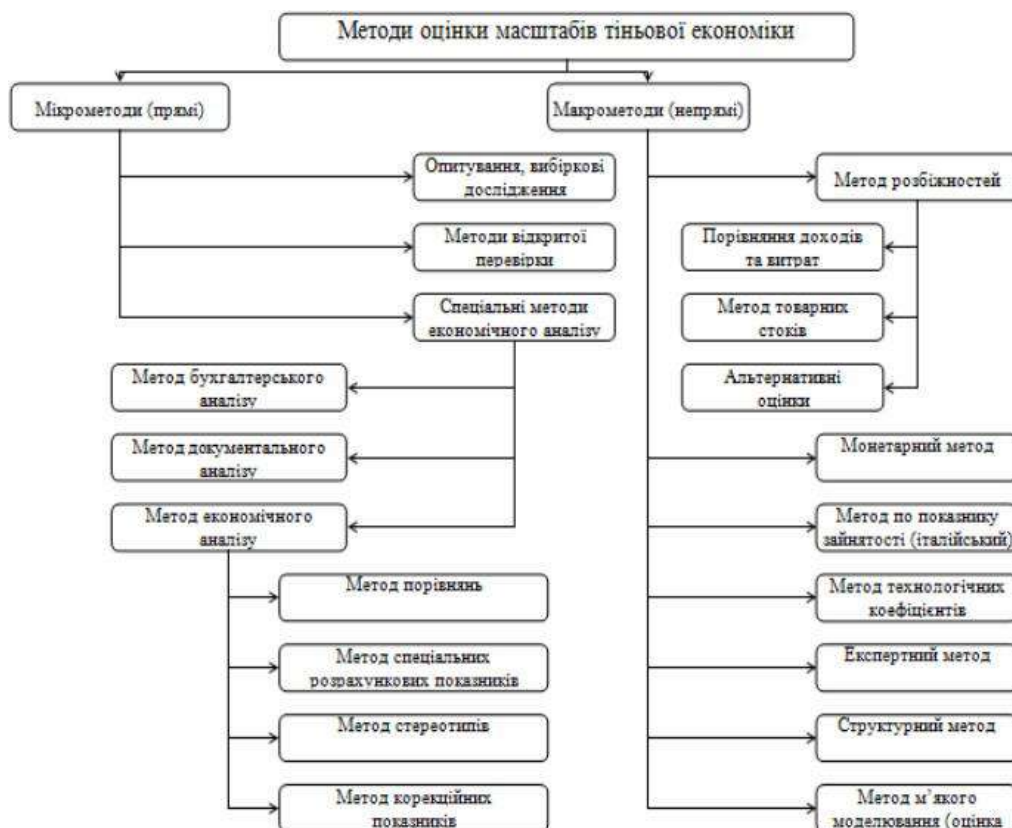

Рисунок 3.1. Методи оцінки та оцінка параметрів тіньової економіки [34].

Як ми бачимо на *Рисунку 3.1*, ці методи поділяються на багато підгруп які застосовуються для державного виміру тіньової економіки, проте до цього часу не було винайдено універсального методу. У цьому підрозділі буде розглянуто основні методи, що використовуються для оцінки рівня тіньової економіки.

За дослідженням проведеним в статті "Методи оцінки тіньової економіки України" [34, с. 2], прямі методи оцінки рівня тіньової економіки базуються на аналізі даних або спостереження нелегальних економічних операцій. Ці методи дозволяють отримати конкретні, прямі показники щодо обсягу та характеру тіньової діяльності. Прикладами прямих методів є анкетування, аналіз бухгалтерської звітності, банківської статистики та методи відкритої перевірки.

Методи відкритої перевірки застосовуються спеціальними контролюючими установами для виявлення та запобігання порушенням податкового, митного, валютного, банківського, антимонопольного законодавства, а також загальних правил торгівлі, санітарних норм, пожежної безпеки та інших важливих нормативних вимог. Ці органи виконують систематичні перевірки різних суб'єктів господарювання та їх діяльності, зокрема, перевіряють фінансову звітність, обіг товарів та послуг, дотримання правових норм та стандартів. Результати таких перевірок фіксуються та можуть бути використані для подальшого аналізу, в тому числі в обліково-статистичних цілях, для встановлення та моніторингу економічних тенденцій та ризиків.

Спеціальні методи бухгалтерського аналізу використовуються для виявлення слідів, причин і умов економічних правопорушень за допомогою досвідчених економістів і фахівців з обліку. Ці методи можна умовно об'єднати в три категорії:

Метод бухгалтерського аналізу – цей метод включає перевірку фінансової документації підприємства. Аналіз фінансів допомагає виявити незвичайні та потенційно підозрілі транзакції, а також розкриває взаємозв'язки між різними фінансовими показниками, які можуть вказувати на фінансові аномалії або шахрайство.

Метод документального аналізу – Цей метод використовується для аналізу документації, пов'язаної з господарською діяльністю підприємства або організації. Документи, такі як договори, рахунки-фактури, накладні та інші, можуть містити показники або факти, що свідчать про можливі порушення законодавства або фінансові недоліки.

Метод економічного аналізу – цей метод включає в себе огляд економічних показників та взаємозв'язків між ними для виявлення незвичайних або підозрілих тенденцій. Він може використовувати різні методи, такі як порівняльний аналіз, аналіз тенденцій, аналіз витрат. Метод економічного аналізу націлений на збирання даних та показників, які можуть бути корисними при порівнянні. Цей підхід є особливо ефективним на рівні окремих підприємств для оцінки та виявлення прихованого виробництва деяких груп товарів або наданні послуг. Метод економічного аналізу, використовує статистичні дані і показники, які можуть бути корисним при порівнянні. Цей метод є найбільш дієвим на мікрорівні для оцінки прихованого виробництва легальних товарів.

Метод порівнянь, що належить до методів економічного аналізу, полягає в порівнянні офіційних даних зі статистикою для виявлення розбіжностей, які можуть свідчити про наявність тіньової економіки. Наприклад, порівняння між офіційним обсягом виробництва та споживання певного товару чи послуги з загальним обсягом грошового обігу може допомогти виявити недоліки, які можуть бути пов'язані з тіньовою діяльністю.

Ще однією перевагою методів економічного аналізу є їх можливість надати кількісну оцінку прихованим аспектам продуктивної економічної діяльності. Ці методи дозволяють виокремити сегменти тіньової економіки, оцінити їх обсяги та використовувати цю інформацію для формулювання економічної та правової стратегії держави.

Далі розглянемо основні непрямі (макрометоди) оцінки. Вони ґрунтуються на показниках, які пов'язані з тіньовою діяльністю, але не є її безпосереднім результатом. Непрямі методи, які відносяться до макроекономічних, оперують різними індикаторами, які містять інформацію про вимірювання тіньової економіки на основі минулих досліджень. Зазвичай вони порівнюють всі наявні джерела інформації, які збирають дані про подібні економічні показники. Для досягнення своєї цілі, ці методи, зазвичай, використовують математичні моделі, та порівняльне моделювання для приблизного оцінювання обсягів тіньової економіки. Прикладами непрямих методів є експертні оцінки, економетричний та монетарний аналіз та методи розбіжностей у даних. Методи, які ґрунтуються на розбіжностях в даних, можуть включати наступні чинники:

Метод порівняння між доходами та витратами базується на відмінності між їхніми даними. У системі національних рахунків країни доходи мають дорівнювати витратам. Таким чином, якщо ми маємо доступ до незалежної оцінки витрат за національними рахунками, різниця між розмірами витрат і доходів може вказувати на рівень тіньової економіки.

Аналіз товарообігу включає створення балансової моделі та виявлення недоліків у наявній інформаційній базі. Для ключових продуктів та товарних груп розробляється модель товарного потоку, яка показує рух вартості від моменту виробництва до використання. Цей метод дозволяє оцінити зовнішньоекономічне посередництво, включаючи також "човниковий" бізнес.

Метод попиту на готівку, також відомий як монетарний метод, ґрунтується на тому, що у тіньовій економіці перевагу надається готівці. Цей метод полягає в аналізі тенденцій зміни співвідношення між обсягом готівки та банківськими депозитами протягом розглянутого періоду.

Суть методу полягає у знаходженні тенденцій до змін співвідношення об'єму готівки та депозитів на рахунках у банках, порівняно з рівнем 1991 - 1992 років. Вважається, що під час здійснення фізичними особами нелегальної економічної діяльності, всі розрахунки проводяться готівкою і тому попит на готівку, що рухається поза банківськими установами збільшується. Період у якому рівень прихованої економіки був мінімальним, дорівнював нулю, вважається базовим.

Метод оцінки робочої сили (Італійський метод). Цей метод фокусується на порівнянні витрат робочої сили з обсягом виробленого кінцевого продукту. Шляхом прямого опитування встановлюється, скільки годин роботи витрачають працівники в різних галузях. Його перевагою є можливість отримати дані без необхідності опитуваних розкривати свої доходи, тому вони не мають стимулу видозмінювати дані. На основі цього методу визначають середню кількість відпрацьованих годин, яку порівнюють з офіційними даними. Цей метод найбільш ефективний у місцях з низькою мобільністю населення. Важливою умовою для використання цього методу є наявність системи збору даних в домогосподарствах та репрезентативної вибірки. Часто використовуються методи, що ґрунтуються на податковій інформації та експертних оцінках.

Існують різновиди цього методу, які дають подібні результати. До його різновидів відносять метод технологічних показників. При його використанні використовуються непрямі дані для розрахунку реального ВВП. Зазвичай для цього використовується витрата електроенергії, оскільки споживання електроенергії вважається найкращим фізичним показником загальної (як формальної, так і прихованої) економічної активності. Цей підхід вивчався у

всьому світі для перевірки стійкості еластичності електроенергії до ВВП. Це означає, що зростання загального споживання електроенергії є показником зростання сукупного ВВП. Такий метод оцінки не є точним, оскільки оперує тільки агрегованими показниками.

У заключенні щодо розділу про оцінку рівня тіньової економіки, важливо зазначити, що кожен метод має свої переваги та недоліки. Макрометоди, такі як порівняльний, монетарний та італійський, часто надають завищену оцінку, тоді як мікрометоди частіше схильні до заниження.

Метод оцінки	Переваги	Недоліки
Прямі методи (анкетування, аналіз бухгалтерської звітності, банківської статистики, методи відкритої перевірки)	Дозволяють отримати конкретні та точні дані про обсяги тіньової економіки; застосовуються контролюючими органами	Вимагають великих ресурсів для перевірки та не завжди враховують приховані операції
Економетричний аналіз (оцінка за макроекономічними змінними)	Використання моделей дозволяє оцінити тенденції тіньової економіки у динаміці	Висока залежність від вихідних даних; можливі помилки у прогнозах
Монетарний метод (аналіз попиту на готівку)	Дозволяє оцінити масштаби тіньового сектора через грошовий обіг	Не враховує негрошові операції, наприклад бартер
Метод порівнянь (аналіз розбіжностей у статистичних даних)	Дає можливість оцінити масштаби тіньової економіки через розбіжності між офіційними показниками	Відсутність чітких критеріїв для визначення допустимих відхилень
Італійський метод (оцінка робочої сили)	Можливість отримати реальні дані про незареєстровану зайнятість	Вимагає великого масиву статистичних даних; залежність від репрезентативності вибірки
Метод енергоспоживання (аналіз витрат електроенергії)	Простота в розрахунках; використовується для оцінки загальної економічної активності	Не враховує зміни у технологіях та ефективності споживання енергії

Таблиця 3.1 Переваги та недоліки методів виміру рівня тіньової економіки. Складена автором на підставі джерел [29], [33], [34].

Однією з ключових переваг мікрометодів є можливість уникнення ускладнень, пов'язаних з сукупними даними. Однак основним недоліком є суб'єктивність та складність збору інформації, особливо в разі опитувань чи комп'ютерного статистичного аналізу. Крім того, коли використовується інформація, зібрана для інших цілей, може виникнути дефіцит в достовірних даних. Найбільш істотними недоліками мікропідходу є можливе навмисне

спотворення інформації населенням під час опитування або відсутність даних для оцінки рівня тіньової економіки за минулі періоди. Тим не менш, експертні опитування населення іноді є цілком достовірним джерелом інформації про окремі галузі економіки та дуже ефективними для оцінки розмірів тіньової економіки. Інформація, зібрана цими методами, відрізняється, і не існує універсального методу, який би надавав дані з мінімальною похибкою. Незалежно від методів оцінки, всі вони приходять до єдиного висновку: рівень тіньової економіки в Україні продовжує зростати. У наступному розділі будуть розглянуті причини, що впливають на збільшення рівня тінізації економіки України.

3.2 Причини збільшення обсягів сектору тіньової економіки протягом останніх років

У світлі останніх подій та аналізу, наведеного у розділі 3.1, можна зробити висновок, що за останні роки рівень тіньової економіки в Україні суттєво зріс і досяг критичного рівня порівняно з іншими державами.

Згідно з даними Міністерства економічного розвитку України, він взагалі сягає від 30 до 40% від сукупного рівня ВВП. [35, с. 1] Складна та непрозора податкова система, низький рівень довіри громадян та бізнесу до державних інституцій, а також глобалізація та розвиток інформаційних технологій безпосередньо впливають на рівень тінізації економіки. Для визначення шляхів подолання цих проблем у протидії тінізації економіки, необхідно ретельно проаналізувати головні фактори, що спонукають до переходу грошей в тіньову сферу.

Одними із найважливіших аспектів є недоліки системи оподаткування, велике податкове навантаження, низький рівень платіжної дисципліни та нестабільність у податковому законодавстві, які стимулюють підприємців шукати альтернативні шляхи мінімізації податкових платежів через ухилення від сплати податків. Розглянемо кожний чинник детальніше:

1. Недоліки системи оподаткування

Велике, та в деякій мірі, не справедливе податкове навантаження, зростання кількості збиткових підприємств, низький рівень платіжної дисципліни, нестабільність та недоліки у податковому законодавстві, це головні недоліки системи оподаткування в Україні. [37, с. 2] Також недостатня обізнаність людей з законодавством та правова незахищеність платників податків, впливають на перехід грошей в тіньову економіку.

Крім того, відсутність дієвих та справедливих механізмів покарання за порушення податкового законодавства створює додаткові стимули для мінімізації та ухилення від сплати податків. З цього можна зробити висновок, що через прагнення до максимізації своїх прибутків через ухилення від сплати податків, українські підприємці все частіше звертаються до тіньових фінансових операцій. У такому контексті пошук ефективних шляхів вдосконалення державної політики детінізації економіки набуває ключового значення, особливо в умовах макроекономічної нестабільності та низького рівня економічної безпеки.

2. Відсутність довіри до державного регулювання

Неефективне регулювання економічних процесів породжує відсутність довіри між бізнесом і державою, високу бюрократизацію та недостатню інституційну і законодавчу підтримку. Недостатня прозорість законодавства й регулюючих норм є однією з причин цієї відсутності довіри. Постійні зміни у законодавстві ускладнюють планування діяльності бізнесу та стимулюють формування бюрократичних структур, що перешкоджають розвитку підприємництва. Часті зміни у правовій системі, що регулює підприємницьку діяльність, також заважають ефективному плануванню бізнесу і сприяють його переходу в тіньову економіку. [35, с. 2] Поширена корупція та недобросовісна конкуренція є ще одними факторами, що підривають довіру до державних структур.

Ще дуже важливим аспектом є недостатня ефективність механізмів захисту прав власності та контрактів. Бізнеси часто стикаються з судовими

процедурами, які можуть бути тривалими та непрозорими, що підриває довіру до державних інституцій.

3. Низькі стимули до офіційного працевлаштування

Проблеми ринку праці в Україні відображають систему тіньової економіки, де низькі економічні стимули до офіційного працевлаштування працівників породжують зростання рівня безробіття. Найбільш гострою є відсутність ефективної системи контролю та покарання за неофіційне працевлаштування та ухилення від оподаткування заробітної плати. Це сприяє розповсюдженню неофіційного сектора та втраті податкових надходжень у бюджет.

Додатковими фактором, який підтримує систему тіньової економіки в сфері працевлаштування, є недостатня підготовка контролюючих органів. Відсутність ефективного механізму виявлення та покарання порушень призводить до того, що неофіційне працевлаштування стає нормою, що поглиблює проблему тіньової економіки та підриває довіру до державних інституцій. У відсутності реформ в сфері контролю та співпраці між владою, бізнесом та суспільством важко очікувати на покращення ситуації на ринку праці та загальний економічний розвиток України. Поточна ситуація ставить під загрозу стабільність та ефективність економічного розвитку країни.

З урахуванням поточних даних можна зробити висновок, що тіньова економіка в Україні перебуває на дуже високому рівні, що становить серйозну загрозу економічному розвитку країни. Необхідно розробити та впровадити ефективні стратегії для її подолання. У подальших розділах буде розглянуто зв'язок тіньової економіки та підприємництва, а також загальні фактори виникнення тіньової діяльності підприємств. Також будуть проаналізовані можливі шляхи подолання тіньової економіки, зокрема вдосконалення системи оподаткування та зміцнення довіри до державного регулювання.

3.3 Зв'язок між тіньовою економікою та підприємництвом, фактори виникнення тіньової діяльності підприємств

Тіньова економіка є невід'ємною складовою підприємницького середовища, що одночасно виступає і викликом, і наслідком економічної та регуляторної політики держави. Вона виникає під впливом сукупності факторів – економічних, соціальних і правових – які змушують підприємців ухилятися від офіційних механізмів ведення бізнесу. Попри певні короткострокові вигоди для окремих суб'єктів, зростання тіньового сектору призводить до суттєвих макроекономічних ризиків, таких як зменшення податкових надходжень, спотворення конкуренції та ускладнення доступу до інвестицій.

У цій частині третього розділу будуть розглядаються основні фактори, які спонукають підприємців звертатися до тіньового сектору, зокрема економічні, соціальні та правові аспекти. Також окрема частина буде присвячена глобальним економічним наслідкам, до яких призводить перехід підприємництва в тіньовий сектор.

З одного боку, підприємці, які працюють у тіньовому секторі, отримують можливість зменшувати витрати, уникати високих податків і державного контролю. Це дозволяє їм підвищувати свою конкурентоспроможність на ринку, проте одночасно спотворює умови чесної конкуренції. Легальний бізнес змушений працювати в умовах нерівності, що може призводити до зниження його прибутковості або навіть закриття підприємств. З іншого боку, тіньова діяльність призводить до зменшення податкових надходжень у бюджет, що обмежує можливості держави у фінансуванні соціальних програм, інфраструктури та підтримки підприємництва. Високий рівень тіньової економіки створює перешкоди для залучення інвестицій, оскільки нестабільність, корупція та непрозорість економічного середовища знижують довіру до країни з боку іноземних та внутрішніх інвесторів.

Як зазначає Марія Гордійчук у статті "Тіньова економіка: позитивні та негативні ефекти" [37], проблема тінізації бізнесу не лише підриває конкуренцію, але й посилює фінансове навантаження на відкритий бізнес та погіршує економічну привабливість країни. [37, с. 2]

Тіньова економіка порушує здорову ринкову конкуренцію та відносини між суб'єктами ринку. Компанії, які не намагаються ухилятися від податків, працюють в умовах, коли вони сплачують податки, забезпечують працівникам соціальні гарантії та дотримуються екологічних норм, тоді як суб'єкти тіньового сектору уникають податкових витрат. Це дозволяє їм пропонувати товари та послуги за нижчими цінами, через що законний бізнес змушений конкурувати в несприятливих умовах. До того ж, організована злочинність, яка є частиною тіньової економіки, часто монополізує певні ринки, використовуючи корупцію, підкуп та маніпуляції цінами, що додатково ускладнює умови для офіційного бізнесу.

У результаті цих протиправних дій підприємства, які не переходять у тіньовий сектор і здійснюють діяльність у межах чинного законодавства, залишаються на межі рентабельності, тоді як їхні тіньові конкуренти процвітають. З чим пов'язана така тенденція переходу підприємницької діяльності в тіньовий сектор?

Тіньова економіка у підприємництві зумовлена низкою факторів, які стимулюють ухилення бізнесу від легальної діяльності. Основою для дослідження цієї теми є концепція, представлена у статті «Фактори виникнення тіньової діяльності підприємств» [38] авторства Ю.М. Ваньковича. У своїй роботі дослідник розглядає структурні причини виникнення тіньової діяльності та пропонує їхню класифікацію для подальшого аналізу та розробки заходів щодо детінізації. Сама концепція базується на поділі факторів виникнення тіньової діяльності підприємств на три основні групи: економічні, соціальні та правові.

Економічні фактори пов'язані з високим податковим навантаженням,

нерівномірним розподілом ресурсів та нестабільністю ринкового середовища. Соціальні аспекти включають рівень довіри до державних інституцій, моральне сприйняття тіньової діяльності та загальний рівень підприємницької культури. Водночас правові фактори охоплюють неефективність законодавства, прогалини у правовому регулюванні та недостатність механізмів контролю.

Щодо економічних факторів, сюди, зазвичай, відносяться маніпуляції податковим навантаженням на бізнес. Високий податковий тиск у поєднанні з прагненням уникнути оподаткування змушує підприємців приховувати доходи, що сприяє маніпуляціям у фінансовій звітності. Такі дії складно виявити через труднощі перевірки та недостатній контроль з боку державних органів. Окремим проявом цього фактора є виплата зарплат "у конвертах". Роботодавці таким чином уникають сплати податків і соціальних внесків за своїх працівників, залишаючи останніх без соціальних гарантій. Такі махінації спотворюють важливі макроекономічні показники, зокрема рівень безробіття та реальний ВВП країни. [38, с.50]

Крім того, значний вплив на розвиток тіньового сектору має нерівномірність податкового навантаження на суб'єкти господарювання. Малий та середній бізнес часто стикається з набагато вищим податковим тиском порівняно з великими корпораціями, які завдяки різним схемам оптимізації податків можуть зменшувати свої зобов'язання. Це створює нерівні умови конкуренції, змушуючи частину підприємців шукати нелегальні шляхи зниження податкових витрат.

Ще одним важливим чинником є високий рівень монополізації внутрішнього ринку. Великим компаніям, що займають домінуючі позиції в різних галузях, набагато простіше лобіювати вигідні для себе податкові умови, отримувати державну підтримку або уникати відповідальності за ухилення від податків. Водночас малий і середній бізнес часто залишається без належної підтримки, що змушує його або закриватися, або переходити в тінь.

Монополізація також знижує рівень конкуренції, що негативно впливає на розвиток економіки в цілому, стримуючи появу нових підприємств та інновацій. Також варто зазначити складність самого процесу розрахунку податкового навантаження. Чинне законодавство містить велику кількість змінних, які підприємці повинні враховувати при сплаті податків. Це вимагає або самостійного вивчення нормативних актів, що займає багато часу, або залучення професійних бухгалтерів, послуги яких можуть коштувати значних коштів, особливо для малого бізнесу.

До групи соціальних факторів, які сприяють виникненню тіньової економіки в підприємницькому секторі, відносяться низький рівень життя населення та високий рівень безробіття. Низька соціальна мобільність та відсутність доступу до якісних робочих місць стимулюють частину населення шукати додаткові джерела доходу в тіньовій економіці, де зручніше і швидше отримати прибуток.

Одним із важливих соціальних факторів є низький рівень довіри до державних інституцій. Відсутність ефективного управління, корупція та погана репутація державних органів часто змушують підприємців і звичайних громадян обходити закон, адже вони не вірять у справедливість і ефективність існуючої системи. Це веде до того, що ухилення від податків вважається нормою та єдиним шляхом заробити для бізнесу. Водночас існують стереотипи, що якщо бізнес приносить великий прибуток, то, ймовірно, він побудований на ухиленні від податків чи шахрайстві. Загалом, багато людей сприймають тіньовий сектор як звичне явище, не задумуючись над його наслідками. Через необізнаність або недостатню інформацію, вони не бачать шкоди, яку це завдає економіці та соціальній стабільності.

Однією з основних характеристик соціальних факторів є орієнтація частини населення на те, щоб отримати дохід будь-яким способом. Це, у свою чергу, підриває основи легального бізнесу та руйнує моральні орієнтири суспільства. Відсутність громадської свідомості щодо важливості ведення

бізнесу відповідно до законів веде до того, що тіньова діяльність розглядається як прийнятний шлях до фінансового успіху.

Щодо правових факторів, то вони відіграють значну роль у формуванні тіньової економіки, адже недосконале законодавство, бюрократія та корупція змушують бізнес шукати обхідні шляхи ведення діяльності. Одним із ключових аспектів є корупція, яка спрощує ухилення від регуляторних вимог і фактично стає частиною бізнес-середовища. Хабарництво дозволяє отримувати дозволи, уникати перевірок та обходити обмеження, що не лише спотворює конкуренцію, а й руйнує довіру до державних інституцій. Не менш важливим є фактор бюрократії. Складні та непрозорі регуляторні процедури, значні витрати часу та коштів на реєстрацію бізнесу та отримання ліцензій стають перешкодою для підприємців. Унаслідок цього частина бізнесу свідомо уникає офіційної реєстрації, щоб не стикатися з надмірним регулюванням. Крім того, проблема неефективності правового регулювання полягає в наявності законодавчих прогалин і слабкому контролі з боку державних органів. Відсутність чітких механізмів правозастосування сприяє поширенню тіньових схем, оскільки підприємці часто не бояться реальних санкцій.

Така тенденція до зростання тінізації підприємницької діяльності в Україні призводить до серйозних негативних наслідків, які охоплюють різні сфери суспільного та економічного життя. У фінансовому секторі ухилення від сплати податків спричиняє недоотримання значних коштів бюджетами різних рівнів, що створює дефіцит фінансування державних функцій. Це негативно впливає на правоохоронні органи, які мають захищати інтереси бізнесу, а також на реалізацію соціальних програм. Недофінансування державних установ обмежує здатність держави забезпечувати захист прав підприємців і створювати сприятливі умови для розвитку бізнесу. Крім того, надмірне фінансове навантаження на компанії, які не ухиляються від сплати податків, яке виникає внаслідок необхідності компенсувати втрати бюджету, змушує їх

переходити в тіньовий сектор, створюючи замкнене коло проблем.

Одним із ключових наслідків тінізації економіки є викривлення економічних показників, що ускладнює аналіз та прогнозування розвитку країни. Тіньова економіка не враховується в офіційних статистичних даних, що призводить до заниження реального обсягу валового внутрішнього продукту. Це створює хибне уявлення про економічний потенціал країни та ускладнює прийняття обґрунтованих рішень на макрорівні. Значна частина працівників, зайнятих у тіньовому секторі, не враховується в офіційній статистиці зайнятості, що призводить до недооцінки реального рівня безробіття та ускладнює розробку ефективних програм з підтримки ринку праці. Неточні дані ускладнюють розробку ефективної економічної політики, оскільки уряд не має повної картини стану економіки, що може призводити до помилкових рішень, які не враховують реальних потреб бізнесу та населення.

Як уже зазначалося, одним із головних наслідків є погіршення інвестиційного клімату держави. Головними причинами такого погіршення є високі корупційні ризики, слабкий захист прав власності та непрозорість економічних процесів. Більшість іноземних інвесторів уникають довгострокових проєктів, віддаючи перевагу короткостроковим вигодам від експорту сировини. Це обмежує можливості для створення нових виробництв і робочих місць, що могло б сприяти економічному розвитку. Тіньова економіка також має значний соціальний вплив. Робітники, які зайняті в цьому секторі, позбавлені будь-яких соціальних гарантій, таких як пенсійне забезпечення, страхування чи компенсації за травми. Це створює нерівні умови на ринку праці, де роботодавці, які працюють легально, не можуть запропонувати конкурентоспроможні умови через високі витрати. У свою чергу, це призводить до відтоку робочої сили за кордон, що ще більше посилює кризу зайнятості.

Зниження рівня пенсійного забезпечення через невідрахування коштів до державних фондів є ще одним серйозним наслідком тіньової економіки.

Працівники, які отримують зарплату "в конвертах", не роблять внесків до пенсійного фонду, що зменшує їх майбутні пенсійні виплати. Це створює додаткове навантаження на державний бюджет, який змушений компенсувати втрати за рахунок інших статей витрат, що ще більше погіршує соціальну ситуацію в країні.

Як підкреслює у своїй статті "Тіньова економіка: позитивні та негативні ефекти" [37] Марія Гордійчук, тіньова економіка не лише безпосередньо впливає на бізнес, а й посилює соціальну та економічну нерівність у суспільстві. Недоотримання податкових надходжень призводить до скорочення витрат на інфраструктуру, освіту та медицину, що ускладнює доступ до важливих послуг для населення та бізнесу. Це створює порочне коло, де зростання тіньової економіки погіршує умови для легального бізнесу, що, у свою чергу, стимулює подальшу тінізацію. Для подолання цих проблем необхідні комплексні реформи, спрямовані на зменшення податкового навантаження, покращення захисту прав власності та боротьбу з корупцією, що дозволить створити сприятливі умови для розвитку легального бізнесу та загального економічного зростання.

Підсумовуючи вищезазначене, тіньова економіка створює значні перешкоди для розвитку підприємництва, підриваючи його конкурентоспроможність, ускладнюючи доступ до фінансових ресурсів та обмежуючи інвестиційну привабливість країни. Боротися з цією проблемою можна лише через комплексні реформи, спрямовані на боротьбу з корупцією, зниження податкового навантаження та створення сприятливих умов для легального бізнесу. У наступному розділі буде представлено актуальні шляхи та методи протидії тіньовій економіці, які є досить актуальними для України.

3.4 Шляхи подолання тіньової економіки в Україні

У сучасних умовах економічного розвитку України одним із ключових завдань є подолання тіньової економіки та детінізація фінансових потоків. У процесі

розробки шляхів детінізації було використано дослідження Фрідріха Шнайдера та Домініка Енсте щодо методів боротьби з тіньовою економікою у країнах ЄС, а також аналітичні матеріали Світового банку, Міжнародного валютного фонду та Європейської комісії. Зокрема, досвід Німеччини, Данії, Швеції та країн Балтії вважається важливим орієнтиром для формування ефективних стратегій боротьби з тіньовим сектором в Україні. Актуальним постає питання: «Як ефективно подолати тіньовий сектор економіки?». Для досягнення цієї мети передбачається запровадження комплексних реформ та системних змін, підтверджених фактичними даними та статистичними дослідженнями. Насамперед доцільним є реформування системи економічного регулювання, посилення боротьби з корупцією, а також впровадження податкових та антикорупційних реформ.

Першочерговою є антикорупційна реформа, яка розглядається як необхідний крок для зміни існуючої системи регулювання економіки. Вона передбачає створення структури з новими принципами, спрямованої на підвищення ефективності роботи державних органів та зменшення бюрократичних бар'єрів для ведення підприємницької діяльності [39, с. 4]. Такі зміни потенційно сприяють зниженню мотивації до участі в тішовій діяльності. Проведення антикорупційної реформи охоплює інституційні зміни та законодавчі механізми профілактики й відповідальності за корупційні правопорушення. Одним із етапів стало створення Антикорупційного бюро, яке координує відповідні програми. Водночас покращення ІТ-інфраструктури державного управління, зокрема впровадження інформаційних систем, має позитивний ефект на боротьбу з корупцією та оптимізацію діяльності держапарату.

У податковому та банківському секторах також необхідні зміни. Податкова реформа має забезпечити однакові умови оподаткування для всіх суб'єктів господарювання, зменшити податкове навантаження та забезпечити фінансову стабільність. Зокрема, передбачається підвищення ролі електронних

систем в адмініструванні податків, що сприятиме зменшенню фізичного контакту податківців з платниками та підвищить прозорість контролю. Крім того, важливо зменшити кількість обов'язкових платежів, а також встановити обґрунтовані пільгові режими, які не використовуватимуться великими підприємствами для тінізації фінансових потоків.

У банківській сфері важливим напрямом є стимулювання безготівкових розрахунків, що забезпечить контроль за джерелами доходів і витратами, які перевищують задекларовані прибутки. Подальша цифровізація та переведення фінансових операцій в онлайн сприятимуть цим процесам. Одночасно з цим необхідне підвищення прозорості діяльності Національного банку України, а також відмова від націоналізації життєздатних комерційних банків на користь їх приватизації за справедливою вартістю. [39, с. 5] Підвищення відповідальності за використання тіньових схем та умисну мінімізацію зобов'язань вимагає впровадження змін у судовій системі.

Гарантії справедливого суду, ефективне виконання судових рішень, захист прав власності та боротьба з рейдерством — усі ці напрями мають бути включені до судової реформи, яка передбачає зменшення корупції, підвищення професіоналізму та незалежності судових і правоохоронних органів.

Однією з ключових проблем ринку праці в Україні є недостатні стимули до офіційного працевлаштування. У зв'язку з цим важливо враховувати розподіл податкового навантаження між працівником і роботодавцем, а також змінити рівень ЄСВ і ПДФО, щоб забезпечити підвищення офіційної середньої заробітної плати. Стабільність податкового законодавства також має суттєве значення для довіри до державних механізмів регулювання. Часті зміни норм законодавства створюють ризики для бізнесу, тому важливо забезпечити передбачуваність змін і якісний аналіз їхніх наслідків. Для підвищення відповідальності в сфері трудових відносин доцільно посилити адміністративні заходи за ухилення від оформлення трудових договорів та

сплати податків і внесків.

Окремої уваги потребує пенсійна система. Нинішній її стан не створює достатніх стимулів для виходу з тіні. Основною проблемою є високі відрахування за низької якості пенсійного забезпечення. Система залишається неефективною, що створює додаткове навантаження на державний бюджет та сприяє розвитку тіньової зайнятості. Загалом, ефективність зазначених заходів залежить від узгодженої реалізації на всіх рівнях державного управління та активної участі бізнесу й громадянського суспільства

Висновки до розділу III

Згідно з офіційними оцінками, наведеними Міністерством економіки України, Національним банком України, а також даними міжнародних організацій — Світового банку та Міжнародного валютного фонду — рівень тіньової економіки в Україні у 2023 році сягнув приблизно 40% від валового внутрішнього продукту. При цьому Національний банк України повідомляє, що понад 846 млрд гривень ВВП припадає на незареєстровані тіньові операції, з яких 19,7% — це готівковий тіньовий обіг, а 4,1% це негрошова тіньова економіка. Загалом, детальний аналіз рівня тіньової економіки в Україні представляє складну задачу для дослідників, зокрема через брак точних даних та високу мінливість економічного середовища. У дослідженні було використано як національні джерела (зокрема дані Національного банку України, Міністерства економіки), так і аналітику міжнародних інституцій, таких як Світовий банк та Міжнародний валютний фонд.

Загальні оцінки обсягів тіньового сектору економіки України варіюються в межах від 20% до 40% ВВП, залежно від обраного методу розрахунку. Проте всі проаналізовані джерела одностайно свідчать про стійку тенденцію до зростання частки тіньового сектору. Одним із ключових чинників, що сприяє збереженню цієї тенденції, є висока поширеність готівкових розрахунків, які є складними для контролю з боку податкових органів. За результатами дослідження Mastercard, станом на 2023 рік близько 62% малих та середніх підприємств в Україні працювали виключно з

готівкою, що свідчить про обмежене проникнення безготівкових форм оплати в економіку.

Така ситуація значно впливає на загальний стан економіки держави, створює ризики для довгострокової фінансової стабільності та знижує інвестиційну привабливість України. Поширеність тіньових операцій ускладнює формування прозорого бізнес-клімату, необхідного для залучення як внутрішніх, так і зовнішніх інвесторів.

Серед ключових причин зростання тіньової економіки слід виокремити недосконалість податкової системи, низький рівень довіри до державних інституцій, нестабільність правового поля, високий рівень корупції, надмірне регуляторне навантаження на підприємців та низькі стимули до офіційного працевлаштування. Сукупність цих факторів сприяє ухиленню бізнесу від легального ведення діяльності та посилює розрив між офіційним і неофіційним секторами економіки.

З метою подолання тіньової економіки в Україні доцільним є проведення комплексних реформ у ключових секторах. Зокрема, реформування податкової системи має бути спрямоване на її спрощення, зменшення фіскального навантаження та цифровізацію податкових процедур. У банківському секторі — стимулювання безготівкових розрахунків та підвищення прозорості фінансових операцій. У пенсійній системі — зниження навантаження на фонд оплати праці за умов покращення якості соціального захисту. Підвищення стимулів до офіційного працевлаштування також розглядається як важлива умова забезпечення стабільного економічного розвитку держави.

Висновки

Тож тіньова економіка була і залишається актуальною темою наукових досліджень і дискусій через її значний та, зовсім не прихований, вплив на економіку. Це явище створює серйозні перешкоди для збільшення податкових надходжень уряду, підриває конкурентоспроможність легальних бізнесів та загальний розвиток суспільства. Проблематика її існування набуває особливої гостроти у країнах з нестабільною інституційною системою, високим рівнем корупції та неврегульованістю економічного середовища. У таких умовах дослідження причин виникнення, механізмів функціонування та можливих шляхів детінізації економіки є надзвичайно важливим з точки зору як теоретичної науки, так і прикладної економічної політики.

У процесі аналізу теоретичних аспектів терміну тіньової економіки було виявлено відсутність єдиного універсального визначення цього явища. В різних дослідників простежуються підходи, що охоплюють як легальні, але приховані, так і відверто протиправні форми економічної діяльності. Узагальнені погляди фахівців свідчать про те, що тіньова економіка є своєрідною реакцією на дисфункцію державних механізмів: складність адміністрування податків, високі податкові ставки, зарегульованість ринку праці, недовіра до судової системи. Важливою характеристикою цього явища є його гнучкість та здатність адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі, зокрема економічних чи соціальних шоків.

Окремо розглядалися фактори, які впливають на залучення суб'єктів господарювання до тіньового сектору. Серед основних: низький рівень легального доходу, податковий тягар, слабкий контроль з боку держави, кризові явища та недосконалість законодавства. З'ясовано, що жорстке регулювання ринку праці, обмеження щодо найму працівників та зростання мінімальної заробітної плати можуть сприяти переходу економічних агентів у неформальний сектор. Встановлено, що навіть соціальні програми, за умови неефективного адміністрування, можуть слугувати додатковим стимулом для уникнення сплати податків. Таким чином, тіньова економіка формується на

перетині слабких інституцій, надмірного державного втручання та адаптивної поведінки бізнесу.

У світовому контексті явище тіньової економіки є поширеним незалежно від рівня розвитку країни, однак масштаби її проявів суттєво різняться. Це явище поширене нерівномірно: якщо у країнах із високим рівнем доходу й розвиненою інституційною базою його частка у ВВП зазвичай становить 10–15%, то в країнах із перехідною економікою вона часто перевищує 30–40%. Особливо яскраво це спостерігається в державах пострадянського простору, де історична тяглість корупційних практик, слабка правова система та низький рівень довіри до держави створюють сприятливе середовище для тіньової діяльності. Більшість розвинених держав досягли зниження рівня тінізації через підвищення прозорості, цифровізацію державних послуг, податкову лояльність та ефективну судову систему. У той же час, країни з перехідною економікою стикаються з проблемами інституційної слабкості, що посилює тіньові практики. Дані порівняльного аналізу свідчать про те, що успішність протидії тіньовій економіці залежить не лише від економічних показників, а й від рівня правової культури, довіри до інституцій та політичної волі до реформ.

Особливу увагу у дослідженні було приділено Україні як державі, що має високий рівень тінізації економіки. Здійснено аналіз основних методичних підходів до вимірювання обсягів тіньового сектору, зокрема монетарного, електричного, статистичного. Виявлено, що через війну, інституційну нестабільність і значне поширення готівкових розрахунків, обсяги неофіційної економічної активності в Україні мають тенденцію до зростання. Водночас наявність часткових реформ, цифрових сервісів у податковій сфері та зусиль у сфері фіскального контролю дають підстави вважати, що при належному політичному управлінні рівень тіньової економіки може бути зменшено.

Шляхи детінізації повинні передбачати спрощення податкової системи, стимулювання до легальної зайнятості, підвищення ефективності контролю та зміцнення інституцій. Не менш важливим є підвищення рівня фінансової

грамотності населення та популяризація легального підприємництва. Лише за умов комплексного підходу можливо забезпечити довготривалий ефект у боротьбі з тіньовою економікою.

Таким чином, тіньова економіка — це не лише економічна, а й соціальна проблема, яка формує деформоване уявлення про чесність у веденні бізнесу, знижує ефективність державної політики та поглиблює економічну нерівність. Її подолання вимагає не окремих дій, а системної трансформації державного управління, що повинна базуватись на принципах відкритості, справедливості та економічної мотивації до легальної діяльності.

Список джерел:

1. Половина української економіки ховається в тіні: названо найпроблемніші галузі : стаття. 2023.
URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/ekonomika-glavnaya/analytics-and-forecasts/pоловина-ukrainskoi-ekonomiki-hovaetsya-v-tini-nazvano-najproblemnishi-galuzi.htm>
2. "Shining Light on the Shadow Economy - Opportunities and Threats." OECD, 2017. 60 ст.
URL: <https://www.oecd.org/tax/crime/shining-light-on-the-shadow-economy-opportunities-and-threats.pdf>
3. Коваленко В. В., Слатвінська М. О., Варналій З. С., Шелудько С. А., Валігура Т. В. The Shadow Economy's Phenomenon and Its Impact on the Development of Corporate Business and Households in Ukraine // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. 2022. Том 3(44). С. 328–337.
URL: <https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/3763>
4. Кулиняк, І. Я., Бондаренко, Ю. Г., Жигало, І. І. Тіньова економіка та її вплив на фінансово-економічну безпеку держави. 2020. 152 с.
URL: <https://economics.net.ua/ejopu/2020/No1/29.pdf>
5. Schneider, Friedrich and Dominik H. Enste. 2000. "Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences." Journal of Economic Literature, 114 ст.
URL: <https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/jel.38.1.77>
6. Communication from the Commission. "Guidelines on State aid for rescuing and restructuring non-financial undertakings in difficulty." 2014. 25 ст.
URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52014XC0731%2801%29>
7. Eurofound. Minimum Wages in 2023: Annual Review : електронний ресурс. 2023.
URL: <https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2023/minimum-wages-2023-annual-review>
8. Enache, Cristina. "Corporate Income Tax Rates in Europe, 2024." 2024.
URL: <https://taxfoundation.org/data/all/eu/corporate-tax-rates-europe-2024/>
9. Гетманцев Д. Українська економіка перейшла на військові рейки. 2023.
URL: <https://war.novyny.live/ukrayinska-ekonomika-pereishla-na-viiskovi-reiki-getmantsev-170294.html>
10. Серебрянський Д. М., Прокопенко В. В., Мельник В. М. Організаційно-економічний механізм протидії тіньовій економіці та корупції : монографія. 2024.
URL: <https://shorturl.at/G3I8C>
11. Schneider, Friedrich, and Alban Asllani. "Taxation of the Informal Economy in the EU." Study requested by the FISC committee. November 2022. 129 ст.
URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/734007/IPOL_STU\(2022\)734007_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/734007/IPOL_STU(2022)734007_EN.pdf)
12. World Bank. База даних неформальної економіки : електронний ресурс. 2023.
URL: <https://www.worldbank.org/en/research/brief/informal-economy-database>
13. International Monetary Fund. Shadow Economies: Global Perspectives : електронний ресурс. 2021.
URL: <https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781513575919/ch003.xml?utm>
14. Medina, Leandro, and Friedrich Schneider. "Shadow Economies around the World: New Results for 158 Countries over 1991-2015." CESifo Working Paper No. 6430: Public Finance. 2017. 30 ст.
URL: https://www.ifo.de/DocDL/cesifo1_wp6430.pdf

15. "Methodology for Measuring the Underground Economy by Province and Territory," as part of the Latest Developments in the Canadian Economic Accounts (13-605-X). 2023 p. 4 ст.
URL: https://www150.statcan.gc.ca/n1/en/daily-quotidien/230220/dq230220b-eng.pdf?st=zqzu_9Eu
16. Дослідження Міжнародного валютного фонду "The Growth of the Underground Economy" авторства Фрідріха Шнайдера та Домініка Енсте. 2002 р.
URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/issues/issues30>
17. Дослідження світової організації праці: "E-formalization in Latin America: Accelerating in a Region Full of Gaps." ILO Regional Office for Latin America and the Caribbean. 2022 p. 29 ст.
URL: <http://surl.li/udrhj>
18. Institute for Applied Economic Research (IAW). Substantial Increase in Shadow Economy in 2023 Due to Unfavorable Economic Development : стаття. 2023.
URL: <https://www.iaw.edu/news-detail/substantial-increase-in-shadow-economy-in-2023-due-to-unfavorable-economic-development.html>
19. World Economics. Informal Economy: Germany : електронний ресурс. 2023.
URL: <https://www.worldeconomics.com/National-Statistics/Informal-Economy/Germany.aspx>
20. ACCA Research. "Emerging from the Shadows: The Shadow Economy to 2025." 2016. 36 ст.
URL: https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economy.pdf
21. Schneider, F. (2022). Size of the shadow economy of 31 European countries in 2022 (in % of off. GDP). ResearchGate.
URL: https://www.researchgate.net/figure/Size-of-the-shadow-economy-of-31-European-countries-in-2022-in-of-off-GDP-Source_fig3_361775720
22. Schneider, F. (2022). New COVID-related results for estimating the shadow economy in the global economy in 2021 and 2022. International Economics and Economic Policy.
URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10368-022-00537-6>
23. Красій М. О (2023). Політика в сфері боротьби з корупцією: досвід Європейського Союзу. Проблеми міжнародних відносин, 7(1), 2.
URL: <https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2023-7-01-02/2023-7-01-02>
24. Європейський парламент та Рада Європейського Союзу. (2019). Директива (ЄС) 2019/1937 від 23 жовтня 2019 року про захист осіб, які повідомляють про порушення законодавства Союзу.
URL: <https://www.legislation.gov.uk/eudr/2019/1937>
25. Озюменко, Є.Ю. (2024). Правове забезпечення детінізації економіки: досвід країн ЄС. Аналітично-порівняльне правознавство, 4, 209-210.
URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/08/36.pdf>
26. Європейська комісія. (2023). Звіт про тіньову економіку.
URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/system/files/2023-08/ART%20-%20Report%202023_Digital%20Version_1.pdf
27. Європейська комісія. (2023). Звіт про тіньову економіку. (JRC138855_01).
URL: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/5830/attachments/1/translations>
28. Financial Action Task Force (FATF). (2012). International Standards on Combating Money

Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation: The FATF Recommendations.
URL: <https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF%20Recommendations%202012.pdf.coredownload.inline.pdf>

29. Аналітичний портал "Слово і діло". Як змінювався рівень тіньової економіки в Україні 2021 р.

URL: https://www.slovoidilo.ua/2021/12/07/infografika/ekonomika/yak-zminyuvavsya-riven-tinovoyi-ekonomiky-ukrayini#google_vignette

30. Асоціація підприємств інформаційних технологій України. "Тіньова економіка: хто в Україні найбільше ухиляється від сплати податків." 2021 р.

URL: <https://apitu.org.ua/tinova-ekonomika-khto-v-ukraini-naybi/>

31. Економічна правда. Тіньова економіка в Україні: сучасні виклики : стаття. 2024.

URL: <https://pravda.com.ua/columns/2024/10/31/721290/>

32. Дослідження тіньової економіки в Україні. Дослідження Національного банку України. 2020 рік.

URL: <http://surl.li/udrnb>

33. Kovalenko, Yevheniia. Аналіз Ernst & Young та Mastercard: Дослідження тіньової економіки в Україні." 2020 р. Київ.

URL: <https://www.mastercard.com/news/eemea/uk-ua/розділ-новин/прес-релізи/uk-ua/2020/lyutii/doslidzhennya-tinivoyi-ekonomiki-v-ukrayini/>

34. Семібраторова Я. Г., Іванченко Г. Ф. "Міжнародні економічні відносини та світове господарство: Методи оцінки тіньової економіки України." 2016. 27-31 ст.

URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/6_3_2016ua/8.pdf

35. Гальчинський А. С., Базилевич В. Д., Василенко В. М. (2021). Інституційні засади розвитку економіки знань в Україні. Економіка і держава, 32(71), 43–57.

URL: https://www.econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/32_71_3/5.pdf

36. Інститут суспільно-економічних досліджень. (2021). Тіньова економіка України: масштаби та вплив на економічну безпеку. Аналітичний звіт.

URL: https://icps.com.ua/assets/uploads/files/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf

37. Гордійчук Марія. "Тіньова економіка: позитивні та негативні ефекти". Traektoriâ Nauki – Path of Science, 2019, Vol. 5, No 3.

URL: <https://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/655>

38. Ванькович Ю.М. "Фактори виникнення тіньової діяльності підприємств". Economics: Time Realities, №6(46), 2019, с. 47-52.

URL: <https://economics.net.ua/files/archive/2019/No6/47.pdf>

39. Dyka, Olena; Naumchuk, Kateryna; Suprunova, Iryna. "Baltic Journal of Legal and Social Sciences," 2024 р. 7 ст.

URL: <http://baltijapublishing.lv/index.php/bjlss/article/view/2333/2332>

40. Варналій З. С. Теоретичні засади детінізації економіки України // Вісник Вінницького політехнічного інституту. 2014. № 1. С. 46–53.

URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvpi_2014_1_9